

37(477)(091)(0758)

Л93

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСВІТИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

О. О. ЛЮБАР, Д. Т. ФЕДОРЕНКО

Історія педагогічної думки і освіти в Україні

Частина друга:

Княжа доба

Київ—1994

114

О. О. Любар, Д. Т. Федоренко. Історія педагогічної думки і освіти в Україні — Частина друга: Княжа доба.

Затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів.

Посібник розроблено в Науково-дослідній лабораторії проблем педагогіки національної школи Криворізького педінституту.

Науковий керівник професор **О. О. Любар**.

Рукопис рецензували:

М. І. Стрюк — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Криворізького гірничорудного інституту.

А. В. Дольчук — кандидат історичних наук, викладач національної педагогічної гімназії м. Кривого Рогу.

Автори щиро сердно вдячні спонсорам Генеральному директору концерну «Євроатлас» **В. А. Дунаєвському** і директору благодійно-комерційного центру «Милосердя» **О. М. Рябову** за фінансове забезпечення видання.

ISBN 5-7763-2591-9

614 653

37(477)(091)(0758)

193

О. О. Любар, Д. Т. Федоренко

Історія педагогічної думки
і освіти в Україні

Частина друга:

К н я ж а д о б а

Затверджено Міністерством освіти України
як навчальний посібник для студентів
педагогічних навчальних закладів

614653

Київ — 1994

Навчальний посібник «Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина друга: Княжа доба» в історії вітчизняної і світової педагогіки вперше досліджує стан, зміст і особливості освіти української людності Київської України—Русі княжої доби та розвиток педагогічної думки і народно-педагогічних уявлень того вельми багатого історичними подіями, але мало дослідженого часу.

Залучено нові, досі недоступні загалу, джерела, публікації української діаспори, що теж здійснено вперше.

Посібник розрахований на студентів педагогічних університетів, інститутів, училищ, гімназій і коледжів, слухачів інститутів підвищення кваліфікації учителів та всіх, кого цікавлять проблеми історії школи, освіти і педагогіки в Україні.

Видання перше.

Передне слово

Посібник «Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина друга: Княжа доба» є логічним продовженням першої частини, в якій простежено формування і розвиток народно-педагогічних уявлень про світ і суспільство, про виховання, навчання, розвиток і формування юної особистості дохристиянського періоду.

Так було склалося, що російська та радянська історіографії твердять, ніби культурна доба в розвитку нашого народу розпочинається з X ст., з часів прийняття Руссю Християнства. До цього ж часу наш народ ніби перебував у темряві, до того ж був невідомим цивілізованому світу.

Все це стримувало дослідження історії школи і освіти Київської України—Русі дохристиянської доби, тому праці цієї тематики були практично відсутні, а окремі згадки в популярних статтях не розкривали проблеми і навіть не окреслили її.

Історіографія Київської України—Русі значно повніша, однак стан освіти, розвитку педагогічної думки того часу практично не досліджено, бо окремі публікації, що вже мали місце, або упереджено висвітлюють події з огляду великодержавного шовінізму, поверхово аналізують ті чи інші події, явища, стан, а то й взагалі обходять важливі моменти культурного розвитку людності давніх українців.

Виходячи з фактичного стану вивчення історії педагогічної думки, освіти і почасти розвитку народнопедагогічних уявлень в Київській Україні—Русі княжої доби, перед другою частиною посібника поставлено таку мету:

— довести доцільність такого дослідження з позицій об'єктивного висвітлення документальних і літописних свідчень, рукописних та інших раритетних книг тої доби; показати наукову значимість, історичну, пізнавальну, виховну та культурологічну важливість досягнень школи, освіти, педа-

гічної науки (у концептуальному та категорійному значенні тої епохи) та етнопедагогічних уявлень про сімейне, духовне, релігійне, громадське і суспільне виховання, підготовки до життя, оволодіння таїнствами і майстерністю народних ремесел і промислів.

Частина друга посібника з історії освіти і педагогічної думки України княжої доби покликана реалізувати такі завдання:

— проаналізувати і систематизувати наявний фактичний матеріал епохи Київської України—Русі, на основі якого відтворити справжню картину досягнень давніх українців в галузі навчання, освіти і виховання підростаючого покоління;

— ввести до наукового вжитку нові документи, письмові свідчення і твори народно-поетичної мудрості українців того часу, що розкривають систему виховання і освіти підростаючого покоління і стан розвитку фамілістики (родинної педагогіки);

— сформуванню у майбутніх учителів прагнення постійно збагачувати свої знання і професійну майстерність;

— сприяти формуванню національної самосвідомості, почуття гордості належати до давнього і самобутнього українського народу, який створив оригінальну систему виховання молоді.

Кожен розділ другої частини посібника, як і в попередній, має теоретичну частину, завдання для самостійного студентського пошуку і текстовий матеріал першоджерел, що дасть можливість ґрунтовніше засвоїти курс історії освіти і педагогіки Київської України—Русі княжої доби.

Р О З Д І Л 1. ВИХОВАННЯ І ОСВІТА УКРАЇНЦІВ БИЛИННО-КНЯЗІВСЬКОЇ ЕПОХИ

І.І. Школа і освіта українців ранньо-княжої доби

Власне княжа доба розпочалась в Україні задовго до прийняття християнства в Київській Русі 988 року, або, як твердять літописці, 6496 року від створення світу.

Обмаль свідчень про легендарно-билинну частину історії Київської України—Русі зумовлена багатьма причинами, проте, завдяки дослідженням вчених української діаспори і зусиллям тих звитяжців, про кого довгі роки примушували

Україну мовчати, сьогодні світ знає про давнє українське письмо, що існувало в країні задовго до прийняття Християнства, про шкільництво, навіть дійшли відомості і про деякі давні твори, писані «київською мовою».

І все ж найбільше відомостей збереглося про шкільництво, педагогіку і виховання часів билинно-князівської доби Київської України—Русі.

М. С. Грушевський (1866—1934) вважає початком державного життя України VII—VIII ст., коли організуючу роль в об'єднанні українських племен сіверян, деревлян, дулібів, уличів, тиверців, хорватів відіграло надніпровське плем'я полян. Цьому сприяв розвиток ремесел, торгівлі, охорона торгівельних караванів військовими загонами, їх формування, утримання. Варто додати, що освіченість, школа, виховання українців періоду творення державності відіграли теж не останню роль — загальний рівень культури людності того часу був дуже високим, якщо не посідав провідне місце серед інших народів і державних утворень.

Уже в IX ст. Україна—Русь стає могутньою державою, об'єднує інші племена, визнається Візантією, Баварією та іншими країнами. В. О. Ключевський вважає, що «Руська держава була заснована діяльністю Аскольда, а за ним Олега. З Києва, а не з Новгороду, пішло об'єднання слов'ян»⁴.

То ж княжа доба Київської України—Русі часів перших відомих після Кия князів Аскольда і Діра (860—882 рр.), які поряд з вирішенням важливих проблем об'єднання українських та інших племен в єдину державу — Київську Україну — Русь (на скільки це вдалося—інша справа), турбувалися про розвиток шкіл, які діяли ще задовго до прийняття християнства, а тому мали власні характерні особливості, що ще не зазнавали такого чужинського впливу, як то станеться після 988 року.

Між іншим, довго вважалося, що назва нашої держави Україна з'явилася за одними судженнями в XIV, за іншими твердженнями аж в XVII—XVIII століттях. Але ж документальні свідчення говорять про інше. Так Іпатіївський літопис, що виник в Києві близько 1185 року, повідомляє про смерть переяславського князя Володимира Глібовича (події 6695 року від створення світу, 1137 р. після Різдва Христо-

⁴ Ключевський В. О. Курс русской истории. — Т. 1. — М., 1923. — С. 175.

вого) і твердить): «И плакаша ся по нем вси переяславци... бо князь добр и крепок на рати... о нем же на Украине мно- го постана»¹.

Але ж це зафіксовано в літописі, а стільки їх не дійшло до наших днів? Отже, назва «Україна» могла існувати і сто, і двісті і більше років до названої дати.

Давній Київській літопис уперше вживає назву України у відношенні до Переяславської Землі уже в 1187 році. То безперечно є всі підстави вважати, що назва України як держави виникла і існувала ще до формування Київської Русі, ще в VII—VIII століттях, і не як назва якоїсь окраїни, а як самостійне державотворення, адже Україною називалися Київське і Чернігівське князівства. Миролюбиве, свободолюбиве і досить незалежне населення тих князівств називало себе українцями, цю священну самоназву діти і підлітки, все підростаюче покоління, чули від дорослих родичів, від учителів-наставників, від оракулів. І це в ті часи нікого не дивувало.

Той же Іпатівський літопис під 1189 роком називає Україною низов'я Галицької землі по Дністру.

Про Україну як державу свідчили також Галицько-Волинський літопис, інші пам'ятки писемної культури нашого народу, тому цілком виправдано історію педагогічної думки і освіти нашої держави, епохи княжої доби розглядати як складову частину культури народу України. Для більш точного, науково визначеного часового обмеження епохи варто вживати сталий зворот Київська Україна—Русь княжої доби.

В незапам'ятні билінні часи, які в історичній науці фактично ще не датовані і непов'язані практично з конкретними подіями, український народ уже мав князів. Як відомо, Літопис за Іпатським списком («Повість врем'яних літ») першою датою називає 6350 (852) рік, згодом почав царювати Михайло², почала прозиватися Руська земля. Про це довідалися ми з грецького літопису, в якому сказано, що

¹) Летопись по Ипатскому списку — С. 419 у вид. Історія України в документах і матеріалах. — Т. 1. — К.: АН України, 1939. — С. 141.

²) Один з дослідників літописних текстів Натан Чарний Натанов переконливо доводить, що в даті князювання Мисаїла Літвинця помилується на 10 років, посилаючись на Карамзіна стверджує, що Михайло III став імператором в 842 році. Дня. Натан Ч. Путешествие в страну летописей. — М., 1965.—С. 34.

при цьому царі Русь приходила на Цареград; так от від цієї дати почнемо і відлік зробимо»...¹

А до цих подій літопис повідомляє про заснування Києва, про князя Кня, який «княжив у роду своєму; і ходив він до царя, якого — я не знаю, але тільки знаю те, як переказують, що велику честь мав від царя, якого — не знаю і при якому приходив царі»²

Після братів Кня, Щека і Хорива і сестри їх Либідь рід їхній почав «держати княження в Полях, а в Древлях — своє, а дреговичі—своє...»

Важко, просто неможливо навіть припустити думку про те, що перші українські князі були неграмотними чи малописьменними, не турбувалися про освіту і навчання свого населення, недарма ж їх приймали в європейських царських домах як рівних чи найповажніших, декотрі—боялися не тільки військової сили, а й мудрості, освіченості, вченості українських князів, їх ратних воїнів і простолюдинів—народженої в степах і виплеканої під Чумацьким шляхом самотньої людності.

Князі Рюриковичі Рюрик (помер 879), Синеус (865), Трувор (865), Олег (912), Ігор (945) і Ольга (969) закликали підмурівок державної освіти і виховання тогочасної молоді на традиціях святої поваги батьків роду, Дажбога і духів померлих (людської пам'яті), дбали про здійснення навчання письму і грамоти, конярству, ковальському мистецтву, шорнірської справи, майстерному володінню зброєю, хліборобством і таке інше.

Відомо, що київський князь Святослав (син Ігоря і Ольги, помер 972 року) був досить освіченою людиною, зріс на традиціях князювання Рюриковичів — попередників Олега, Ігоря і Ольги, добре знав численні походи Олега на древляни, сіверян, радимичів, уличів, тиверців, на Константинополь та походи Ігоря Рюриковича, Ольги — на придушення повстанців древляни і т. д.

15 років князував у Києві Святослав, здійснивши завоювання вятичів, розгром Хозарського каганату, досить успішну війну з Візантійською державою; це він чи не вперше в історії Київської України—Русі призначив синів князями-намісниками Ярополка (помер 980 року) — в Києві, Олега (977) — в древляни, Володимира — в Новгороді.

¹) Повість врем'яних літ. Літопис (За Іпатським списком) / Переклад, післямова та коментарі В. В. Яременка.—К., 1990.—С. 26/27.

²) Там само. — С. 18/19.

Це час, коли молодь України—Русі навчалась у дорослого населення — батьків, а здебільшого у оракулів і волхвів — легендам, переказам про давнину, героїчне минуле людності і окремих племен, про традиції, вірування і поклоніння прашурів.

Молодь знала свій рід на багато поколінь вглибочінь століть, любила і виконувала давні пісні, готуючи себе до ратних подвигів.

Основними навчальними закладами цього періоду були школи грамоти, де діти навчалися читати, писати, лічити. Про те, що ці школи діяли ще до прийняття Християнства, свідчить літопис, в якому стверджується, що князь Володимир у 988 році почав брати у знатних людей дітей і давати на шкільну науку. Отже, Володимир брав дітей не для навчання грамоті, а на вчення книжне. Виходить, що грамоті ці діти були навчені і мали набути освіченості, стати більш начитанішими, вченими.

Таким чином, можна говорити, що у 988 році в Київській Україні—Русі вперше була відкрита елітарна, підвищена школа. Ця та інші наступні школи склалися по типу візантійських шкіл і несли молоді християнську культуру.

До 988 року наявні школи крім грамоти та лічби були носіями хліборобської культури, народних вірувань, традицій, звичаїв, обрядів.

Крім формальних знань діти у школах грамоти через засоби фольклору: казки, биліни, приказки і прислів'я, оповіді, пісні тощо знайомилися з суспільними і природними явищами, побутом людей тощо. Вони усвідомлювали етичний ідеал свого народу: чесність, доброту, ширість, працьовитість, вірність.

У зв'язку з тим, що землі України не давали покою злим сусідам, яким треба було протистояти, старші покоління плекалі у молоді готовність до боротьби із завойовниками. Засобами легенди, казки, оповіді та інших фольклорних джерел діти знайомляться з історією свого краю, подвигами героїв-богатирів і всього народу. До речі вчинки богатирів мають визвольний характер і несуть волю і щастя своєму народу. Згадаймо з приводу цього подвиг Кирила Кожум'яки, Іллі Муромця і других билінних героїв.

Народно-педагогічні уявлення українців Київської України — Русі ранньої княжої доби збереглися в елементах давнього обрядового фольклору початку історичної епохи. Важливими є обрядова творчість, що пов'язана з ритуалами,

сільськогосподарським календарем; міфологія, що сповіщала про душі усопших, темні сили, духи злі і добрі; виникають українські билиці (билини, думи), казки...

Ці народно-поетичні твори різних жанрів стали не лише засобом морально-естетичного та патріотичного виховання, але й джерелом окремих історичних свідчень, які зафіксовані в соціально-генетичній пам'яті народу, певні позитивні дані.

Таким чином, виховання дітей українців ранньокняжої доби, школа і освіта були досить добре розвиненими, певно задовольняли вимоги держави України-Русі, були на рівні світових вимог, а то й випереджали їх, і мали такі основні характерні особливості:

— виховання здійснювалось на сталих традиціях роду, на народній мудрості, віруваннях і поклоніннях, усних переказах і міфології пращурів;

— навчання грамоти, читання, ремеслам, промислам, військовій справі готувало молодь до життя, до оборони недоторканості земель, державотворення;

— рівень освіти широких верств населення задовольняв вимоги України-Русі ранньокняжої доби, сприяв піднесенню її міжнародного визнання;

— ранньокняжа доба консолідувала українські племена з одного боку, з іншого дала новий поштовх розвитку всіх жанрів давнього українського фольклору, ремесел і промислів, розквіту військового мистецтва, народної архітектури, господарської діяльності;

— ранньокняжа доба підвела Київську Україну-Русь до якісно нового етапу державотворення, розвитку державної системи навчання і освіти, виховання підрастаючого покоління, розвитку наук і національної етнопедagogіки — народно-педагогічних уявлень про світ і про суспільство, рід людський і мораль, розвиток теорії і практики виховання, навчання і підготовки до життя дітей і молоді тогочасного суспільства.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте виклад статті А. П. Пономарьова «Царина народної уяви та її класичні розробки», поданої у книзі «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія».

Дайте відповіді на такі питання:

1. Що, на Вашу думку, є першоосновою традицій, звичаїв, обрядів і ритуалів? Яку сьогодні вони мають спрямованість і властивості? Мотивуйте свої судження.

2. Чому боротьба православної церкви з язичництвом, і в першу чергу, з дохристиянськими обрядами, святами, ігрищами, як найбільш яскравими проявами язичницької культури, не привела до знищення язичництва, а останнє розчинилося у православ'ї, залишивши у ньому сліди культу стародавніх народних вірувань? Наведіть приклади трансформації народних вірувань.

3. Якими шляхами здійснювалося у молоді формування уявлень про героїчне минуле свого народу, традиції, вірування тощо.

«Царина народної уяви та її класичні розробки»

(За А. П. Пономарьовим)

Виявлення генезису міфологічних та демонологічних уявлень народів нашокує на думку про стадіальність їхнього розвитку, що була викликана передусім соціальними умовами — різними для різних історичних періодів. певним рубежем якісної трансформації цих уявлень було прийняття християнства, яке радикально позначилося на розумінні сутності вірувань і повір'їв. Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувались із загальними господарськими інтересами і ґрунтувались на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а у деяких випадках і на вірі в їх надприродну силу. Через віру, шляхом виконання магічних дій людина намагалася вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай,вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Словом, людина тут виступала переважно як активне начало, а не тільки жертвою сил природи, як це донедавна трактувалося багатьма дослідниками. Щодо другорядних побутових проблем, то їх реалізація здійснювалася, як правило, за допомогою активних методів впливу: прикмет, віщувань, передбачень — усього того, що одержало назву повір'їв.

Із впровадженням християнства у віруваннях та повір'ях зростає елемент надприродного, але він обов'язково пов'язується з вірою в реальне його існування і, отже, з вірою в реалізацію будь-якого бажання, якщо звернутися по допомогу до надприродних сил — богів, наприклад. Усе, що стосувалося фантастичного, надприродного, але не пов'язувалося з вірою, не відносилось до релігії та вірувань; воно могло відноситись до традиції, до поезії чи до казок: в них був елемент фантастичного, вигаданого, але людьми він не сприймався за реальність.

Щодо традицій, звичаїв, обрядів і ритуалів, то в своїй

першооснові вони належали до релігійно-магічних явищ, оскільки люди вірили, що вони можуть дати бажаний результат: скажімо, забезпечити родючість (через виконання обряду «кущ»), позбавитися «нечистих» сил («водіння русалки», «спалення Масляни»), зберегти врожай («спасова борода»). З часом обрядовість втрачає релігійно-магічну спрямованість, зберігши лише певний зв'язок із релігійно-магічними уявленнями. Обрядові дії все більше набувають розважального характеру, хоча за традицією мають певну магічну властивість.

Поширення християнства супроводжувалося і розщепленням надприродного у релігії та віруваннях, яке раніше було, як правило, цілісним явищем, рівною мірою характерним як для міфології, так і для демонології: як для богів та демонів, так би мовити, вищої категорії, так і для таких, тільки нижчого гатунку. Утвердження дуалізму, звичайно є результатом боротьби різних релігійних систем, у даному випадку язичницької та християнської. Щоб утвердитися, християнська релігія спростовувала язичницькі уявлення й вірування, оголосивши їх «диявольським», «нечистим», «проклятим» світом, а християнський світ — священним.

Відповідно ставилася вона і до язичницько-магічних обрядів і свят, називаючи їх «бісовськими ігрищами». Численні свідчення негативного ставлення стародавніх проповідників до язичницьких обрядів вістяться у численних літописах, повчаннях, «словах».

Боротьба ідей не була, проте, однозначною й одноментною, оскільки давні вірування й повір'я становили не тільки широку сферу ритуалізації життєдіяльності людей, а й основу їхньої самосвідомості. Саме тому найживучішою виявилася демонологія («нижча» міфологія) — уявлення про духів природи, домашніх духів, чаклунів, відьом, «божих людей», водяних та ін., окремі компоненти якої зберігаються й дотепер.

«Вища» ж міфологія (вірування у головних богів) дохристиянського світу виявилася менш сталою. У народній свідомості збереглося лише розмите уявлення про колись головних богів дніпровських слов'ян: Перуна, Даждьбога, Стрибога, Хорса, Волоса. Дослідники пояснюють цей феномен по-різному. Деякі, наприклад Є. В. Анічков, пов'язують швидке зникнення «Володимирових богів» з тим, що вони були об'єктами офіційного культу і не вплетені в канву народних вірувань. Ця думка знайшла підніше обґрунту-

вання у роботах Б. О. Рибаківа, який доводив, що саме за Володимира дружинний бог Перун одержав статус верховного бога. Інші дослідники, зокрема С. О. Токарев, вважали, що давні боги східних слов'ян, в тому числі дніпровських, не зникли, а змішилися з образами християнського пантеону, продовжуючи жити під іншими християнськими менами. Остання позиція здається обгрунтованішою, оскільки вона враховує як подібну ситуацію, що мала місце серед інших народів (романо-германських, наприклад), так і конкретний аналіз пантеону язичницьких та християнських богів.

Трансформація божеств, як і міфологічних народних уявлень не була раптовою: вона явила процес поступовий і спадкоємний. Адже й тепер деякі традиції та обряди зберігають сліди культу стародавніх народних вірувань: звичай залишати при стрижці овець жмутик вовни («для богині Мокуші»), приносити до церкви на день Іллі колосся жита та зелений горох («щоб Перун не спалив»). Серед українських гуцулів подекуди й нині справляється культ Перуна — «громові» свята тощо.

Але головне те, що елементи нових міфологічних уявлень формувалися ще до прийняття та утвердження християнства. Наприклад, на думку С. О. Токарева, деякі елементи дуалізму, скажімо, уявлення про добре та зло почали, мали місце ще в надрах язичництва. Такі елементи були притаманні й численним іншим явищам, у тому числі таким важливим у системі вірувань, як уявлення про душу і тіло.

1.2. Введення християнства і перебудова виховання та освіти в Київській Україні-Русі

Дослідники життя і діяльності київського князя Володимира Великого (бл. 960—1015) добре знають, що одна Рогніда, ставши дружиною князя, народила чотирьох синів і двох дочок, а всього він мав 12 синів, серед яких Святослав (1015), Мстислав (1036), Судислав (1063), Ярослав Мудрий (1054) та ін. (а ще Вишеслав, Ізяслав, Станіслав, Всеволод).

Великий комплекс проблем (розбудова державності, зміцнення України-Русі, війни проти численних ворогів, налагодження дипломатичних відносин і дружніх взаємин з державами-сусідами, новий підхід до релігії, церкви, віри народної, до школи і шкільництва, освіти і виховання ук-

раїнців княжої доби та ін.) розкритий в історико-художніх романах, сюжетно і проблематично пов'язаних між собою, «Святослав» і «Володимир»¹.

Володар Української Держави Князь Володимир Великий (батько князь Святослав, мати — ключниця Милуша) був далеко неоднозначним у діях і судженнях. От як І. П. Крип'якевич описує один з епізодів бурхливого життя київського князя Володимира прозваного Великим.

«Своє княжіння Володимир почав із того, що відправився з військом у землі, що пізніше звалися Галичина і Холмщина. Тут проживали тоді племена хорватів і дулібів. Вони займалися хліборобством, а для оборони будували собі фортеці. Найбільшими містами були Перемишль і Червень. Але потім стали нападати на них сусіди — чехи й поляки — і намагалися підкорити їх своїй владі. Володимир прийшов туди 981 року, зайняв Червень, Перемишль та інші міста і приєднав їх до Київської держави. На Волині він заснував нове місто і назвав його від свого імені Володимиром. Від того часу Галичина і Холмщина належали до великої Української держави»².

Це початок, а далі кипуча діяльність, народна шана, визнання серед простолюдинів, воїнів, дружинників і знаті рознесли славу про Володимира Великого, сприяли появі шанобливого прозивання «Володимир Ясне Сонечко», бо звершував великі діла, і ясні сонячні справи — щиро дбав про освіту і виховання підростаючого покоління.

Перемога Володимира над Ярополком у боротьбі за Київський престол 980 р. мала численні і далекосяжні наслідки. Не всі вони проявилися зразу. Але одним з найперших з них було споруджено Володимиром (негайно після скинення Ярополка) відомого «пантеона» у складі шести богів, які названі в літопису в такому порядку: Перун, Хорс, Дажьбог, Стрибог, Сімаргл і Мокош. Статуї цих богів були поставлені поблизу князівського палацу в Києві, що, безсумнівно, означало введення своєрідного «шестибожжя» як привелійованого культу всієї держави³.

І хоча культ шести богів проіснував недовго (8 літ до

¹) Скляренко С. Д. Твори: У 3 томах. — Т. 1. — Шлях на Київ; Т. 2. — Святослав; Т. 3. — Володимир. — К: Дніпро, 1981.

²) Крип'якевич І. П. Коротка історія України. — Дніпропетровськ, 1992, — С. 17.

³) Членов А. М. Шестибожжя князя Володимира // Український історичний журнал, 1971. — № 8. — С. 109.

прийняття християнства), традиції язичеської віри в майбутньому у вигляді двоєвіри проіснували дуже довго.

З діяльністю Володимира Святославовича Україна—Русь набуває свого подальшого розвитку, яка на кінець 90-х років стає найбільшою і наймогутнішою державою Європи. Об'єднуючим началом багатьох племен, що входили до неї, Володимир обрав християнство взамін попередньої, так званої поганської релігії наших пращурів — давніх праукраїнців і першоукраїнців.

Зрозуміло, що історичний розвиток спільності вимагав переходу до одної із світових релігій, тому «процання» з вірою давніх українців і першоукраїнців було немнучим. Проте примусове насадження нової для народу релігії і глум над віруванням батьків і пращурів привели до знищення товстого прошарку самотньої, оригінальної культури давнього народу, гальмування на століття поданий його розвиток.

То ж Володимир виявив себе реформатором церкви, який шукав форми зміцнення державної релігії, прагнув закріпити духовні надбання українського народу.

Прийнявши в 988 р. хрещення Київська Україна—Русь піддалася впливу Візантії, нетрадиційної і безпосередньої спадкоємниці стародавньої Греції. Цей акт сприяв залученню нашої батьківщини до європейської культури в усіх галузях життя, Християнської моралі, сприяв духовному і культурному єднанню різних народів, які населяли величезну імперію.

Після хрещення Володимир наказав «скинути всі фігури старих богів, велів їх порубати і кинути у вогонь. Головного бога Перуна наказав прив'язати коню до хвоста і волочити містом. За ним ішли дванадцять мужів і били його залізом, а потім кинули його у Дніпро. Після цього князь звелів всім охреститися; «хто не охреститься, — казав, — буде мені ворогом»¹⁾.

Із хрещенням Київської України—Русі посилюється вплив на неї Візантії. Особливо її вплив позначився на освіті і письменній справі.

Християнізація України—Русі поставила на перший план відкриття шкіл, в яких готувалися перекладачі і переписувачі церковної літератури, здобувало освіту вітчизняне духовенство, майстри будівельної справи для зведення храмів.

¹⁾ Там само. — С. 19.

спеціалісти з малярства, оздоблення церковних будівель, дипломати і державні чиновники різних служб.

Найпершою згадкою про школи в Києві є повідомлення літопису від 988 про наказ великого князя Володимира про зачаткування шкільництва. Він «почав брати у знатних людей дітей і давати на шкільну науку». За тодішніми поняттями шкільну науку одержували ті, що були грамотними. У цій школі навчалися діти боярської знаті та іншого близького оточення князя. Отже перша школа, відкрита при палаці великого київського князя, була елітарна. Подібні їй відкривалися школи в Новгороді, Чернігові, Галичі та інших містах Київської України—Русі.

Особливо гострою стала проблема вивчення старослов'янської (староболгарської), або церковно-слов'янської мови, яка була чужою для місцевої людності, важко зрозумілою, хоча вона й стала офіційною мовою церкви і держави.

Нищення язичної культури, ворожої для візантійського духовенства, але рідної для місцевої людності негативно позначилося на подальшій долі України. Утвердження християнства мечем, вогнем і божим словом призвело до небаченого у світі явища, коли на рідній землі все рідне оголошувалося негідним, презреним. Такими стали прадавні звичаї, обряди, традиції, вірування, весь уклад життя.

У людей відібрали їхніх богів, а рідна мова була визнана меншовартною, яка годилася хіба що для побуту. Мовою ж князівського двору, державних установ, церкви визнається староболгарська, якою писані церковні книги та правила божої служби. Це відбилося на подальшому поступі школи і культури народу, який втратив свій оригінальний шлях розвитку.

Сліпе схиляння перед візантійською і болгарською культурами привело до появи у частини населення байдужості до рідного, сприймання його як відсталого, примітивного.

Чи не з тих далеких літ значна частина українців сповідує яничарство, національний нігілізм, плазування перед чужинним, має відразу до рідної культури, його мови?

Цей приклад київських князів у ставленні до рідної культури пізніше успішно втілювали на українських землях польські, російські, австрійські, угорські, більшовицькі та інші поневолювачі, які шляхом денационалізації прагнули знищити українську людність, перетворити її у малопольків, малоросів, «советский народ» тощо.

Не відкидаючи значення реформ Володимира Святосла-

вовича можна тільки уявити, якого б розвитку досягла наша Батьківщина, коли б введення християнства супроводжувалося засобами рідної культури, кращі її надбання бережно б зберігалися, впліталися в канву нової релігії, а мова не притіснялася, а мала б державну підтримку у своєму розвитку...

Уже на початку XI століття в Україні-Русі визначилися два типи шкіл: нижчі школи грамоти і елітарні школи «вчення книжного». Нижчі школи грамоти здебільшого відкривалися при церквах, а також утримувалися світськими людьми. Археологічні дослідження показують широке поширення написів на побутових речах, що були в користуванні простих людей. Ними (речами) є преслиця, корчаги, вироби з металу, дерева, глини. Написи тих часів зустрічаються на стінах церковних і житлових та культурних споруд. Багату інформацію про зміст освіти подають берестяні грамоти, учнівські грамоти, знайдені під Львовом, в інших місцевостях України-Русі.

У нижчих школах діти вчилися читати, писати, лічити. Діти навчалися за спрощеним 32-буквеним алфавітом, використовуючи Євангеліє, Псалтир, Молитвослов та інші богослужбові книги.

Розшифровка учнівських грамот показує, що навчання розпочиналося з вивчення азбуки-буквиці. Відомі вправи учня XIII ст. Онфима з Новгорода та інших місцевостях тодішньої України-Русі виконані на берестяних грамотах. Учнями заучувалися 53 склади: ба, ва, га, бе, ве, ге і ін. Спочатку вивчалися вони повторенням за вчителем, потім виконували вправи спочатку на навощених нащеглах, а пізніше на твердій березовій корі — бересті. Завчивши склади, діти з них створювали слова, потім вчилися читати спеціальні навчальні тексти. За навчальні книги служили Псалтир і Часослов.

У школах грамоти оригінальною склалася методика опанування арифметичними операціями, які нагадувала спосіб лічби в школах стародавнього Риму. Рахунок здійснювався за допомогою пальців рук, а рука ж означала число 5.

Все це свідчить про наявність великої кількості нижчих шкіл грамоти, дякуючи яким писемність стала доступною для дітей усіх верств населення. Крім цього у цих народних школах дітей навчали практичним навичкам ведення діловодства, складання листів, договорів, цифрових рахунків тощо.

Наступний етап розпочинався з лічби за допомогою великого пальця і суглобів на останніх чотирьох пальцях. Кожний суглоб означав число 12 (дюжину). Процес лічби здійснювався доторканням великого пальця, який мав три суглоби (36), до суглобів на останніх пальцях¹.

Наряду з вирішенням освітніх завдань, навчання в школах грамоти набрало релігійного характеру. Народна школа поруч з церквою стала вирішальним інститутом поширення і утвердження Християнства в усій Україні-Русі. Цьому сприяло те, що вчителями були здебільшого священники, дяки та інші служителі церкви. Один з учнів, як свідчить графіті на стіні Софійського собору, написав: «Пищань писалъ в дяки ходи виученикомъ»².

Впроваджуючи християнське віровчення, церква і школа боролися з так званим язичництвом. Проте переваги нової релігії не змогли вилучити з побуту і пам'яті людей тисячолітню язичну культуру. А. Ф. Некрилова вважає, що язичництво розчинилося в християнській релігії і одноразово ввібрало її, утворивши досі невідому релігії — побутове християнське православ'я зі святими свяцями, святами, трудовим ритмом і власною естетикою³.

У такому релігійно-культурному середовищі функціонували школи України-Русі, що зумовлювало моральне, естетичне і трудове виховання молоді.

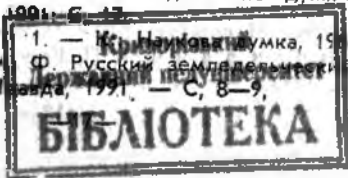
Цілком дозаковим є твердження про те, що система шкіл в Київській Україні-Русі виникла, сформувалася і зміцніла ще задовго до прийняття Християнства, але в княжу добу, адже соціальні, економічні і політичні умови склалися так, що ранньосередньовічна слов'янська держава, маючи власну писемність і книжкову справу, не могла не навчати свою молодь, дітей «мужів лепших» в школах «книжного учення». І навчали в тих давніх школах праукраїнців вмінню читати письму, рахунку, а децю пізніше — мовам: латинській, грецькій, болгарській.

Вся справа навчання дітей була підпорядкована вихованню у них народного світогляду, оволодінню основами хліборобської культури. Діти зростали на народній моралі і естетиці, дотримувалися звичаїв своїх предків, у них формувалися

¹) Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси. — К.: Рад: школа, 1991. — С. 17.

²) Історія Києва. — 1. — К.: Наукова думка, 1986.

³) Некрилова А. Ф. Русские земледельческие календарь / В кн., Круглый год. — М.: Правда, 1991. — С. 8—9.

лося ставлення до Природи як до живого організму, розуміння природного календаря.

Як бачимо, княжа доба Київської України-Русі виявилась досить плідною в царині розбудови національного шкільництва на якісно новому вищому рівні.

У зв'язку з тим, що землі України-Русі постійно загрозували з Півдня кочівники, надзвичайної ваги набуло патріотичне виховання. Воно здійснювалося на билинах, казках, оповідах учасників воєнних походів, піснях і інших засобах народної педагогіки.

Патріотичне виховання здійснювалося по церквах і монастирях, по школах, відкритих при релігійних центрах, в сім'ях.

У IX ст. з'являються великі епічні полотна — билини про Івана Годіновича, Михайла Потока, Дуная (Дона Івановича); в X ст., ще до князювання Володимира Святославовича, були билини про Вольгу Святославовича та Микулу Селяниновича. У «Повісті временних літ» назавжди залишилися для грядущих поколінь поетичні пісні, билини та перекази, що з'явилися на багато століть раніше (сказання про Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, про помсту Ольги древлянам за вбивство князя Ігоря, про венкети князя Володимира і взяття ним у дружини полоцької князівни Рогнеди тощо). Навіть візантійські хроніки зберегли уривки східно-слов'янських сказань про боротьбу з аварами. До цього часу живуть у народі стародавні пісні, закликання, казки, прислів'я¹.

Володимир віддавав перевагу церквам на честь Богородиці.

«На утримання духовенства князь призначив десятину свого майна, від того названо церкву Десятинною. При всіх церквах були створені школи. — свідчить дослідник. — Люди спочатку не розуміли, що таке наука і не хотіли посилати дітей до школи. Тоді князь велів силою брати синів бояр і віддавав їх у науку до вчителів. Матері плакали за ними, як за померлими. Аж потім всі побачили, що школа дає користь людині, і радо навчали дітей писемству та іншим наукам»².

¹) К о з у л я О. Я., У л ь я н о в с ь к и й В. І. Джерела культури давньоруської держави // Рад. школа, 1987. — № 12. — С. 61.

²) К р и п' я к о в и ч І. П. Коротка Історія України, — Дніпропетровськ, 1992. — С. 19.

За княжої доби школа та освіта Київської України-Русі ніксно змінилась. Десь з XI—XII ст. з'являються термін «Школа», який варто ретроспективно поширити і на попередні століття.

Ці школи були покликані потребами життя. Освічені люди потрібні були і для церкви і для держави, і для розв'язання економічних, торгівельних, господарських справ тощо. Визначний дослідник вітчизняної історії В. О. Біднов зазначав, що в цих школах велику увагу приділяли вивченню грецької мови. Постійні зв'язки з Візантією та присутність греків серед нашої ієрархії (митрополити та єпископи), зокрема, вимагали від наших людей знання грецької мови. Того ж самого вимагали й інтереси наукові, бажання користуватися тими творами, що не були перекладені на мову слов'янську. Через те серед наших людей було поширено знання грецької мови. Митрополит Климент Смолятич (середина XII ст.) свідчить, що мав коло себе людей, що вивчили грецьку мову. Серед тих п'яти мов, що знав князь Всеволод, батько Мономаха, була й грецька мова. Дипломатичні, торговельні та церковні зв'язки з Візантією потребували знання тої мови, а патріарші грамоти на Україну, як і твори деяких київських митрополитів, писані по-грецькому. — свідчать про знайомство наших освічених людей з грецькою мовою.

Науці відомі школи князя Володимира Великого «Ясно Сошечко», які стали вищою сходинкою в формуванні державної системи освіти і виховання українців. І хоча в школах князя Володимира Великого ще домінуючими були схоластика, примітивні методики, вишкіл, вони наблизили Україну-Русь до високої грамотності населення, до формування науки, в тому числі і педагогіки.

Двірцева школа київського князя Володимира Великого «була державним навчальним закладом підвищеного типу й утримувалася за рахунок князівської казни. Діти були ізольовані від домашнього впливу батьків, які хоч і починяли нову віру, але в поглядах затищалися язичниками»¹.

Закладені Володимиром Великим традиції вищої придвірцевої школи, що здобула назву Київської, будуть продовжені і спадкоємцями престолу, та особливо засяє цей зяглад при Ярославі Мудрому.

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. — К., 1991, — С. 13.

Вихованців двірцевої школи князя Володимира Великого готували для державної і церковної служби в установах і релігійних організаціях того часу.

Про Володимира Великого, його діяння (походи, державотворення, піклування про зміцнення християнства і шкільництва), його епоху залишено немало свідчень зарубіжних, в основному арабських, авторів. Один з них Абуль-Хараджа Мухаммед ібн-абі-Якуба, відомий під прізвиськом ібн-ан-Надіма (X ст., Багдан) в «Книзі розпису наук» зафіксував відомості про писемність давніх українців. «Руські писемна». Мені розповідав якийсь, на чю правдивість я покладаюся, що один з царів гори Кабк послав його до царя русів; він твердив, що вони мають писемна, вирізувані на дереві. Він же показав мені кусок білого дерева, на якому були зображення, не знаю, чи були вони слова, чи окремі букви, подібно до цього».

Як не як, а це свідчення зарубіжного сучасника Володимира Великого, визнання писемності українців на Близькому Сході. То ж освіта, виховання і шкільництво княжої доби розвивалися інтенсивно, у прогресивному ключі, задовольняючи потреби суспільства. Все це сприяло вдосконаленню існуючої і формуванню якісно нової педагогічної думки в Україні-Русі як конкретному вияву офіційної державної освітянської політики.

Однак, випереджаючи розвиток офіційної школи і педагогіки, значного поширення здобули ідеї народного виховання, підготовки підростаючого покоління до життя на традиціях попередніх поколінь. Інакше кажучи, національної етнопедогогіки, що стала формуватися у вигляді сталих правил поведінки в сім'ї і суспільстві, родинного виховання, формування взаємин в сім'ї між дорослими її членами, між батьками і дітьми тощо.

Складається цілком логічна думка про те, що успішне державотворення України-Русі за часів князювання Володимира Великого сприяло активному розквіту шкільництва, освіти і виховання молоді, національної та офіційної педагогіки і навпаки, бо між ними прямі діалектичні зв'язки взаємопроникнення, взаємодоповнення, взаємозумовлення і взаємозбагачення. І ці процеси відбувалися невідворотно і неминуче. Тому і перемогли з огляду вічності.

1) Цитується за: Гаркави А. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — СПб, 1870. — С. 240.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Ознайомтеся із характеристикою освітньої справи в Україні XI — поч. XIII ст., яка подається М. С. Грушевським у праці «Очерк истории украинского народа».

Дайте відповіді на такі питання:

1. Чому на початку XI ст. відбулося роздвоєння між мовою книжною і народною? Як це потім проявилось на розвитку освіти і культури українського народу?

2. Чому із українського шкільництва були вилучені здобутки культури і освіти дохристиянського періоду?

3. У «Слові...» про похід Ігоревий знайдіть посилання автора на існування традицій української поетичної творчості. На які роздуми вони вас наводять?

4. М. С. Грушевський стверджує, що в північних великоруських землях більше збереглося матеріалів про нашу культуру XI — поч. XII ст., аніж в українських, що дало підставу деяким історикам вважати Росію наступницею культури Київської Русі. Аргументуйте думку великого історика.

«Очерк истории украинского народа»

(за М. С. Грушевським)

Школа и книжность были принесены из Византии как атрибуты христианства. Целью обучения являлось расширение сведений о христианском учении, возможность преуспевать в благочестии. Литературный запас, который получала Русь готовым — в виде греческих оригиналов и паннонских и болгарских переводов, имел резко выраженную церковную окраску: преобладала церковноучительная литература, а то, что сообщалось из других областей знания, имело лишь служебное значение по отношению к ней и вообще было проникнуто церковностью. Это оказало влияние и на оригинальное творчество, запечатлев его на целый ряд последующих столетий тем же религиозным характером.

Об организации и приемах обучения нам известно очень мало. Оно производилось, очевидно, по византийскому образцу — в монастырских и кафедральных школах, где учили так наз. дидаскалы и маистры; такие школы должны были появиться и в украинских землях со времен Владимира и Ярослава, о которых летописи сообщают, что они собирали в большом числе детей для обучения. Кроме такого коллективного школьного обучения, имело место, конечно, и одиночное, когда желавший поучиться ученик пос-

тупал в учение к грамотею, «маистру». Большинство учеников не шло в науке далее умения читать. Письмо и счет были дальнейшею ступенью обучения. Все другие сведения почерпнулись из переводных византийских учебников и энциклопедий, чтение которых сопровождалось объяснениями наставника, если таковой имелся. Наибольшую сумму сведений они могли дать из истории (хотя и это были сухие и не всегда достоверные факты), меньше и хуже всего — из естественных наук.

Изучение греческого языка, открывавшее двери к оригинальной византийской литературе, было высшею степенью науки, а венцом ее считалось литературное образование, усвоение тайн риторики, стиля, чего очень трудно было достигнуть без руководства наставника. Мы действительно встречаем в XI—XIII вв. ряд людей, вполне овладевших и литературною манерою, и содержанием византийской образованности и стоявших вполне на ее уровне, как митрополит Иларион Кирилл, епископ туровский, Климент Смолятич и некоторые анонимные авторы. Но эти «философы» составляли меньшинство сравнительно с людьми, писавшими «попросту», т. е. простыми, более или менее талантливыми начетниками.

Об оригинальной литературе этого времени мы вообще располагаем очень отрывочными сведениями. Вследствие позднейших невзгод и упадка культурной жизни в украинских землях последующих столетий до нас дошло главным образом то, что сохранилось в землях северных, великорусских, и так как до половины XII в. великорусские земли стояли в более тесной зависимости от Киева, то и сохранились здесь главным образом произведения XI и первой половины XII в. Таким образом, мы имеем очень мало материала для суждения о литературном движении в украинских землях во второй половине XII и в XIII вв., да и для предшествующего времени ни в каком случае не можем положиться на полноту наличного материала.

Сообразно общему характеру просвещения наибольшее развитие получила литература учительная — поучения, в форме проповедей и посланий, и жития святых. Литература этого рода находилась, конечно, в тесной зависимости от византийских образцов: даже авторы житий идут слепо за византийскими шаблонами, заимствуя из них не только приемы, но и целые эпизоды, даже просто приспособляя византийские жития к своим святым.

1.3. Ярослав Мудрий і розквіт освіти, виховання та педагогічної думки

Князювання Ярослава Володимировича Мудрого в Київській Україні-Русі (978—1054; князував з 1019) припадає на тривожний і нелегкий для українців час: голод і стихійне повстання в Суздальській землі, захоплення тмутараканським князем Мстиславом Володимировичем Чернігова і його перемога при Листвені (на Чернігівщині), захоплення Угорщиною Закарпатської України-Русі та інші події розхищували державу, причиняли значні матеріальні і людські втрати, загрожували розпадом країни і занепадом її господарства, добробуту тощо.

Однак на те Ярослав і прозваний Мудрим, що в таких складних обставинах зумів скласти угоду з тмутараканським князем Мстиславом (1026), повернути Белзу з-під влади Польщі (1030), здійснити вдалі походи проти чернігівського князя Мстислава і на Польщу, повернути чернігівські землі (1031), об'єднати всю Київську Україну-Русь під своєю владою (1036), остаточно розгромити печенігів під Києвом, провести численні походи на ятвягів, на Литву, Польщу, Візантію (1038—1045).

Але ж окрім такої бурхливої діяльності по зміцненню кордонів і незалежності Київської України-Русі, її державності Ярослав Мудрий закладає Софійську церкву (собор) у Києві, зводить «Золоті ворота», благословляє літописання (перші літописні ізводи), засновує Києво-Печерський монастир, відкриває перші в Україні бібліотеки рукописних книг і стародавніх актів, збільшує кількість шкіл, церков і монастирів.

Між іншим, Софія Київська — центр українського православ'я княжої доби — має форму константинопольського Патріаршого собору тої ж назви. А в стародавніх пам'ятках образ Софії відтворювався у вигляді книги, що покладена на престол, — отже, метафоричне зображення мудрості, науки, людських знань світу, законів буття, людських взаємин. То ж Київська Софія заявила світу, що Україна-Русь обрала миролюбивий шлях розвитку в царині мудрості, освіти, шкільництва, знань.

Свідомо була вибрана і назва собору. Софія — означає мудрість, а значить і заклад мав стати джерелом і носієм державної і духовної мудрості.

Не слід забувати, що успіхи Ярослава Мудрого в галузі

освіти, виховання, розвитку педагогіки, культури, церкви і релігії, високий рівень духовності українців тих часів стало можливим завдяки зведенню Володимиром Великим Ясне Сонечко міцного підмурівку.

Школи для навчання молоді, які створювалися під егідою Ярослава Мудрого, що за уже сталою традицією створювалися при храмах і монастирях, зводились і як самостійні спеціальні споруди в Києві і Новгороді, Курську і Смоленську, в інших містах тогочасної Київської Української Держави.

Всесвітньою славою користувалися школа при Софії Київській і відкрите онукою Ярослава Мудрого Анною при Андріївському монастирі 1086 року перше в Україні-Русі Жіноче училище.

Деякі вищі школи або школи учіння книжного відкривалися при дворах удільних князів. Услід за відкриттям такої школи великим князем Київським Ярослав у Новгороді «зібрав від старостів і попових дітей триста учити книг». Потім такі школи відкриваються в Галичі, Турові, Смоленську та інших містах. У школах учіння книжного процес навчання був складніший. Тут учні опановували 44—45 буквеним алфавітом, грецькою мовою та курсом середньовічних наук: філософією, граматиною, риторикою, історією, співом, богослів'ям. При навчанні в XI ст. використовувалися твори з всевітньої історії, переклади уривків з творів Арістотеля, Платона, Сократа, Епікура, Плутарха, Софокла, Геродота та багатьох інших вчених Античного світу, які входили до збірки «Бджола».

На підставі аналізу літописів можна судити про те, що в школах учіння книжного учнями набувалися знання з природознавства, географії, з властивостей різних речовин і матеріалів та їх застосування у виробничій діяльності, з медицини, перекладу книг та їх переписування тощо.

Відомо, що навчальними книгами вищих шкіл «книжного учення» і шкіл «вчення грамоти» були два «Ізборника» князя Святослава (1073 і 1076 рр.), Псалтирі, Молитвослови та ін. Ці книги допомагали розкрити значення і необхідність виховання та освіти, проблеми ролі праці в житті людини, позитивного прикладу дорослих у вихованні дітей та ін.

Проте, як зазначає В. О. Біднов, переважну кількість поширених у нас книг творило письменство перекладне. Крім

Св. Письма та богослужбових книг, були поширені переклади отців церкви, серед яких перше місце належало творам Св. Василія Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоустого, Кирила Єрусалимського, Феодорита Кирського та інших. Поодинокі їх твори входили в різноманітні збірники, які також ходили в окремих рукописах. Вся така література мала виключно богословський характер, бо тоді скрізь найбільшу увагу притягали до себе питання релігійні... Релігійним елементом були просякнуті навіть ті твори, що торкалися історії або природознавства, що теж перекладалися з грецької мови на слов'янську¹.

Поява перекладної церковної, історичної, філософської, періодичної та іншої літератури привела до створення вітчизняних книгосховищ-бібліотек. З літопису «Повість врем'яних літ» дізнаємося про відкриття Ярославом Мудрим першої такої бібліотеки при Київському Софійському соборі 1037 року. Дослідники стверджують, що до середини XI століття в ній налічувалося майже 950 томів рукописних книг. Були це переважно богослужбні книги та світського повчального читання, такі як ізборники Святослава 1073, 1076 рр., в яких містилися твори багатьох грецьких авторів. Здебільшого вони мали богословсько-філософський зміст. Навчання за цими текстами сприяло розумінню учнями євангельських текстів, уявлень про світ, явища природи тощо.

Твори грецьких авторів у збірниках піддаються тлумаченням, доповненням, роз'ясненням місцевих Київських діячів, що є зародком академічної педагогічної думки в Україні-Русі. Зберігалися в бібліотеці і різні архівні документи: договірні грамоти, князівські духовниці, синодики та ін.

При Софійському соборі Ярослав Мудрий відкриває школу по навчанню переписувачів книг, збирає тлумачів (перекладачів) з грецької, староболгарської, інших мов. Тут працює майстерня по виготовленню книг (доведення пергаменту, виготовлення палітурки, коштовне оздоблення). Тут же, вперше в Україні-Русі виникає бібліотека, рівної якій не знав цивілізований світ.

Ярослав Мудрий, спираючись на загальне піднесення народної самосвідомості, за підтримкою високоосвічених одноподумців уже на початку свого правління заклав міцні під-

¹ Б і д н о в В. О. Школа й освіта на Україні/у кн.: Українська культура. — К.: Либідь, 1993. — С. 44.

валини української освіти, що будувалася на книжках і книжковій справі, що в історії України-Русі мало надзвичайно важливе, коли не вирішальне, значення.

Відомості про цю бібліотеку дуже невеликі. Важко сказати, які саме книги в ній зберігались. Вчені вважають, що, як головна книгозбірня Русі, ця бібліотека мала церковні книги, найбільш розповсюджені тоді в країні. Могли бути також натурфілософські твори. Зберігались, звичайно, і перші оригінальні руські книги.

Що трапилось далі з бібліотекою? Можливо, вона загинула 6 грудня 1240 року, коли Київ був захоплений татарами-монголами.

Та як би мало не було нам відомо про цю бібліотеку, сам факт її існування свідчить про високу культуру наших далеких предків. Про це ще раз нагадуватиме киянам і численним гостям столиці новий меморіальний знак.

Автор його — відомий український скульптор І. П. Кавалерідзе. На двометровому гранітному моноліті висічено портрет Ярослава і слова з «Повісті вемених літ»: «Року 6546 (1037) сей те Ярослав син Володимира насія книжними словеси серця вірних людей. Велика ж бо польза буває чоловіку от ученія книжного»¹.

Відомий дослідник освіти України-Русі С. Д. Бабишин ще на початку 80-х років зауважував, що досі невідомий обсяг книжкового фонду Софійської бібліотеки, наводить документальні твердження про зберігання в бібліотеці «великих тисяч книг рукописних і різних дорогоцінних манускриптів»; наводить меншу цифру (500 томів) і аналізує побочні повідомлення літописів, як син Андрія Боголюбського Мстислав, а потім і Рюрик Ростиславович (відповідно 1169, 1204 рр.) по кілька днів грабували Софійський собор, тягли численні ікони, священні книги²:

Історії відомий факт, що випускники Київської школи «книжного вчення» проходили додаткову підготовку, чим фактично займається вища школа. Підтвердження тому є в Никонівському літописі.

Про далекоглядність освітянської політики київського князя Ярослава Володимировича свідчить і той факт, що в

¹ Б а л а б у ш е в и ч Т. Ярославом Мудрим заснована // Пам'ятки України, 1969. — № 1—2. — С. 50.

² Б а б и ш и н С. Д. Київська школа в XI ст. // Український історичний журнал, 1971. — № 3. — С. 97—98.

XI столітті в Україні-Русі творили близько 30 письменників, що були авторами, понад 100 назв творів¹.

Згодом центром руського (українського) книгописання стає Києво-Печерський монастир, в якому було зібрано надзвичайно коштовну бібліотеку. Відоме зосередження книг було при Видубецькому монастирі та інших храмах і монастирях решти епархій України.

У цих монастирях створені оригінальні твори як «Слово про закон і благодать», «Слово про Ігорів похід», «Повість временних літ» та багато інших про педагогічну цінність яких піде мова у наступному параграфі.

Значне зібрання перекладних книг доповнило вітчизняну науку України княжої доби матеріалами із всесвітньої історії філософії, географії, математики, космогонії, психології, етики, риторики. Переклад книг здійснювали вихованці Київської школи. Прикрасю розділу перекладної літератури бібліотеки Ярослава Мудрого, що організована ним при Софійському соборі, були «Хроніка» Сінкелла, «Хроніка» Георгія Амартола, «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, «Християнська топографія» Козьми Індікоплова, «Повість про Олександра Македонського», «Одкровення» Мифодія Патарського та ряд інших².

Як свідчать дослідники майстерності і точності тих перекладів, давні тлумачі добре знали мови, літературу, побут, звичаї народу тієї країни, з мови якої здійснювався переклад. Зрозуміло, що якісно оволодіти системою знань могли перекладачі лише у вищій школі.

Високий рівень освіченості українських перекладачів княжої доби засвідчували дослідники різних літ С. Д. Бабишин та М. Н. Тихомиров. А видатний український вчений М. С. Грушевський на підставі документальних свідчень довів, що у Київській вищій школі здобули освіту Митрополит Іларіон, кодифікатори «Руської Правди» Тисяцький Коснячко і Никифор Киянин, новгородський посадник Остромир, знаменитий каліграфіст Григорій та інші³.

¹ Никольский Н. Материал повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XII вв.): Коррентурное издание. — СПб, 1906.

² Истрин В. М. Очерки истории древнерусской литературы домонгольского периода (11—13 вв.). — Петербург, 1992. — 1. 4.

³ Грушевський М. С. Три академії // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. — Збірн. 1. — К., 1930. — С. 13—14.

Перу Іларіона належить добре відома пам'ятка педагогічної культури Київської України — Русі княжої доби — «Слово про Закон і благодать»¹, що датується 1037—1050 роками.

Іларіон, колишній піп, що стає митрополитом Київським, склав своє «Слово про Закон і благодать...» в характерному стилі проповідницької церковної літератури Київської України—Русі княжої доби.

Іларіон належить до найбільш колоритних і самобутніх діячів культури та релігії, чий погляд сягнули за межі своєї епохи, а ті уривчасті відомості про нього, що дійшли до нас, свідчать, що доля мислителя і письменника складалася трудно: то він «зникає» з арени життя Київської України—Русі, потім з'являється знову.

«Слово про Закон і благодать...» слід розуміти як твір, якому під «Законом» слід розуміти Старий заповіт, основою якого є Закон, даний Мойсеєм. Точніше було б сказати, продиктований Богом Мойсею на горі Сінайській, відомі Заповіді Господні, що викладені і прокоментовані Іларіоном для широких верств населення, для дітей і їх батьків.

«Благодать» — Новий заповіт, євангелія Господні, священні книги Християнства. «Закон» закликав до біологічної природи людини, «благодать» — до духовної суті життя.

«Слово про Закон і благодать...» свідчить, що автор цієї пам'ятки Іларіон недобре ставився до рабства і уособлював його з «Старим заповітом», а свободу і незалежність народу та окремих громадян — з Новим, стверджуючи, що спочатку були дані закони, а потім — благодать, спершу — тїнь; потім — істина, спершу — раби, потім — свобода...

Виступивши на захист віри і моралі, Іларіон возвеличував Християнство, як уособлення моральності і майбуття української людності.

Цікавою обрана манера співбесідування автора з слухачами (читачами) повчального «Слова...» Іларіона:

«А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося. Отож, водночас уся земля наша уславила Христа з Отцем і зі Святим Духом.

¹) Повна назва: «Слово про Закон, що даний через Мойсея, про благодать і істину, явленої Ісусом Христом, і про те, як закон минув; а благодать і істина наповнили всю Землю і віра поширилась по всіх народах аж до нашого народу руського і похвала великому Когану нашому Володимирі, яким ми були хрещені; і молитва до Бога від усієї Землі нашої».

Тоді почав морок ідольський од нас одходити, і зорі благовірю з'явилися; тоді п'ятьма бісслугування погубила, і слово євангельське Землю нашу осіяло.

Капища рушилися, і церкви ставилися, ідоли крушилися, ікони святих з'являлися, біси розбігалися, хрест городи освячував...»¹,

Славить Іларіон визначних державотворців України-Русі княжої доби Володимира Великого, Ярослава Мудрого, їх добродієсні благословенні здобутки (церква Святої Богородиці Марії — Десятинна церква в Києві; святий храм Божій Премудрості — Софія Київська та ін.) як осередки освіти, науки, втілення мудрості попередніх і майбутніх поколінь українців.

Перу Іларіона належать і інші твори («Молитва», «Сповідання віри» та деякі інші), що збереглися в віках нетлінним візерцем церковно-педагогічного і народного уявлення про мораль і моральність, духовність і красу людську народу княжої доби.

Отже, Іларіон у «Слові...» дає високу оцінку вченості: головною метою виховання вважав підготовку молоді до служіння рідній землі і захисту її від непрошених зайд. У «Статуті» Ярослава, співавтором якого був Іларіон, він обґрунтував засади дошкільної педагогіки. Так у цьому документі засуджується шлюб між близькими родичами, наголошується на необхідності пильного догляду за немовлятами, покарання за грубе ставлення до матері тощо².

Виключна повага до книги, мудрості, що несуть ці чарівні скарбнички, спонукали не лише поширенню шкіл по землях українських, а й виховання в народі почуття любові і поваги до книг, освіти, науки, культури і мистецтва. Це в осяяні мудрістю Ярослава часи в Україні-Русі з'явилися і пішли гуляти по світу перші приказки та прислів'я та римовані вислови про книги, їх роль і значення в житті людини і досі не втратили своєї первозданної краси і чарівності пареміографічні твори про книгу як джерело знань.

Книга вчить, як на світі жити.

Книга — джерело знання і учитель життя.

Книга — стіл мудрості, за який запрошується кожен.

¹) Иларіон, митрополит Киевский. Слово о Законе и благодати / В кн.: Златоструй. — М., 1990. — С. 117.

²) Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., Ред. школа, 1991. — С. 28.

Світло денне є світло книжкове.

З книгою жити — не тужити.

Будеш книги читати, будеш все знати.

Книга глибше моря, хто до неї занурюється, той перлами завітчується.

Літописи, латинські хроніки, скандинавські саги називають претендентів на корони європейських монархій, які через різні політичні ситуації змушені були залишити свої країни виховуватись в школах при дворі Київського князя Ярослава Мудрого (англійські, угорські, датські, польські, шведські королевичі, скандинавські конунги)¹.

Опосередковано це ще один доказ існування Київської вищої школи...

Не тільки таким чином зміцнював міжнародний престиж України-Русі Ярослав Мудрий. Його дочка Анна їде в супроводі шалонського єпископа Рогера до Парижа. «Париж такий, як наш Чернігів, має 15 тисяч населення. Київ має 100 тисяч населення», — казали кияни Анні.

...Король Генріх Перший (син Роберта) стає чоловіком Київської принцеси — княжної Анни (1049 р.). Королева Франції Анна Ярославівна була освіченою, грамотною, привезла до Франції немало книг, у тому числі молитвослови. Вона часто підписувала королівські укази та інші документи (Генріх I був неписьменним). Французи і нині пишаються, що їх королівський рід протягом багатьох поколінь (аж до скасування монархії) мав частку української крові.

Інші дочки Ярослава, Єлизавета стає норвезькою, а Анастасія угорською королевами. Сестра самого Ярослава Доброніча була видана заміж за польського короля Казимира, що забезпечило Русі спокій на західному кордоні. Один із синів Ярослава Святослав, одружився з сестрою Пруського єпископа Бурхарда, інший, Ізяслав — з родичкою імператора Гертрудою².

В Європі Київ посів славу освітнього центру, до якого потягнулися спрагли знань, науки, мистецтва, культури, педагогічної думки з багатьох країн світу. Це в Київських навчальних закладах формували світоглядну позицію, систему знань, середньовічні уявлення про світ, людину, суспільство.

¹) Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. — К., 1991. — С. 14.

²) Котляр М. Ярослав, наречений Мудрим. — Віче, 1992. — № 4 — С. 158.

державу, етику і естетику людських взаємнi спни англійського короля Едмунда Залізнобокого Едуард і Едвін, угорські королевичі Андрій і Левенте, датський королевич Герман, польський — Бистрим, шведський — Інге, юні скандинавські конунги Ілаф, Геральд. І в наступні роки ця тенденція продовжувалась, правлячі домн європейських монархій надсилали своїх престолонаслідників до Києва уму-розуму набиратися та до життєвих випробувань готуватися.

Цікаво, як оцінювали Ярослава Мудрого в часи російської монархії. От, припустимо, книга для народних і взагалі початкових училищ «Краткая отечественная история в рассказах» (1905 р.).

«Правління Ярослава особливо важливе тим, що при ньому були зібрані і написані перші руські (читай: українські, — авт.) закони, які відомі під назвою «Руської Правди». В них визначаються покарання за злочини, наприклад, за убивство, крадіжки, побої, каліцтво. Так за удар палицею чи чимось іншим винуватець платив 12 гривень або близько 240 карбованців сріблом...»¹.

Взагалі «Руська Правда» стала своєрідною хрестоматією української моралі того часу, в якій перераховувалися злочини і провини, за які наступало те чи інше покарання, захищалися майнові права дітей, олікунство. Викриттям недоліків і пороків суспільства теж стверджувалась мораль, прекрасне, вічне, особливо, коли справа торкається дітей, їх долі.

Доречно нагадати, що тривожні і трагічні століття все ж зберегли до наших днів Устави князів Володимира Святославовича і Ярослава Володимировича про захист честі майбутньої матері і покараннях за порушення сімейно-шлюбних відносин і опіки сиріт.

Коли бути об'єктивним, то князювання Ярослава Мудрого дало і першу спробу створення історії України-Русі, у ролі якої виступив літописний звід за Іпатським списком «Повість временних літ», твір, яким мусить пишатися кожен українець.

За Ярослава Мудрого з'явилися «і перші життя руських святих (синів Володимира — Бориса і Гліба), повість про хрещення Володимира, проповіді і інші твори релігійно-по-

¹) Краткая отечественная история в рассказах: Для народных и вообще начальных училищ / Сост. С. Рождественский. — СПб, 1905. — С. 23—24.

літичного змісту, які свідчать про високе піднесення громадської думки»¹.

Значного поширення в землях України-Русі особливо в XI—XII, XIII та інших, більш пізніших століттях, здобули так звані перекладні повісті («Історія Іудейської війни Іосифа Флавія», «Олександрія», «Зазання про Іудейське царство», «Троянські історії», «Повість про Акіра Премудрого» та багато інших), які несли місцевій людності відомості про далекі краї, інші народи, їх звичаї, побут, мови, про навчання і виховання молоді в заморських та далеких краях.

Добрим моральним заповітом звучать слова Ярослава Мудрого: «Діти мої! Любіть один одного, адже ви брати, діти одного батька і одної матері; якщо будете жити в любові між собою, то Бог буде з вами і покорить вам ворогів ваших, а якщо станете лаятись, то загинете самі і загубите землю дідів і батьків ваших».

Високо моральний і вельми духовний заповіт, однак, дотримувалися його заклику сини Ярослава Володимир, Ізяслав, Святослав, Всеволод, Ігор і Вячеслав досить недовго після смерті батька — розгорілися міжусібні війни.

Один з істориків української церкви і держави І. Ортинський гнівно засуджує Ярослава, називає непростимим блудом те, що перед смертю князь ділив державу на уділи між своїми синами. Це привело, на думку І. Оринського, український народ до великої трагедії, якій донині немає кінця?

Завдання для самостійного студентського пошуку:

Прочитайте витяг з «Повісті врем'яних літ: Літопис»³ (За Іпатським списком) про користь книги і книжної мудрості і законспектуйте уривок.

Дайте відповіді на такі питання:

1. Про які цікаві дані книготворення в Україні-Русі часів Ярослава Мудрого ви довідалися?
2. У чому метафоричність та образність мови уривку «Повісті врем'яних літ»?
3. Які ще афористичні твори і влучні вислови українсь-

¹ Історія СРСР. — Т. 1. 3 найдавніших часів до кінця XVIII століття / Під редак. Б. Д. Грекова. — К., 1950. — С. 87.

² Ортинський І. Хрищення. Хрест та Харизма України. — Рим — Мюнхен — Фрайбург, 1988. — С. 54.

³ Повністю «Повість врем'яних літ: Літопис» (За Іпатським списком) опублікована у перекладі В. В. Яременка (післяслово, коментарі) в Києві 1990 року.

кого народу про користь книги і книжної мудрості ви знаєте? Запишіть їх і додайте до конспекту уривок літопису,

«Повість врем'яних літ» про користь книги і книжної мудрості
(За Іпатським списком).

...Після цього (заснував) монастир святого Георгія і святої Орини. І при цьому почала віра християнська множитися, і з'явилися монастирі. І любив Ярослав церковні статuti, і попів любив дуже, особливо ж любив чорноризців. І до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі. І зібрав писців много, і переклали вони із грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули, та їхніми книгами повчаються вірні люди і насолоджуються, навчаючись божественного слова.

Так, наче один хтось виоре землю, а другий посіє, а інші — пожинають і споживають страву неоскудну, так і це. Адже батько його Володимир землю розорав і спушив, тобто хрещенням просвітив.

Цей же Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну. Велика-бо користь буває чоловікові від науки книжної, бо книги вказують нам і навчають нас, як іти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість здобуваємо із слів книжних. Книги подібні рікам, що танують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книги — бездонна глибина, ми ними в печалі втішаємось, вони — узда для тіла і душі.

Мудрість — велика, її і премудрий Соломон похваляє словами: «Я, премудрість, вселила світло, і розум, і смисл. Я приклала страх господній. Мое світло, моя мудрість, мое утвердження. Мною царі царюють і сильні правду пишуть, мною вельможні величаються, мучителі землею управляють. Я люблячих мене — люблю, а хто шукає мене — знайде».

А коли старанно пошукаєш у книгах мудрості, то матимеш велику користь для душі своєї. Бо той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужами. Читаючи пророчі бесіди, євангельські та апостольські повчання і життя святих отців, одержує душа користь велику.

Ярослав же цей, як уже казали, мав любов до книг і багато переписав їх і зібрав у церкві святої Софії, яку сам створив і прикрасив її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і сосудами церковними. В ній же належні пісні

Богу співають в належний час. І інші церкви ставив він у городах і містах, послав до них попів, і давав їм із багатств своїх урок, і наказував їм навчати людей і часто ходити до церкви. Попові-бо належить учити людей, оскільки це доручено Богом. І побільшало пресвітерів і люду християнського. І радувався Ярослав, споглядаючи багато церков і людей християнських, а ворог ремствував, переможений новими людьми християнськими.

РОЗДІЛ 2. ШКІЛЬНА ОСВІТА І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА В КИЇВСЬКІЙ УКРАЇНІ-РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XI—ПОЧАТКУ XII СТОЛІТЬ

2.1. Церковні школи.

Після прийняття Християнства, крім шкіл грамоти, учіння книжного широкого по всій Україні-Русі почали відкриватися церковні школи. Вони створювалися по парафіях при церквах і заняття з дітьми вели священники, дяки, інші служителі культу. Ці школи давали початкову освіту та релігійне виховання. Зміст освіти зводився до навчання дітей читанню, письму, церковному співу, християнській моралі та віровченню.

Як і в усіх європейських школах середньовіччя дітям проповідувалася покірність, терпіння, аскетизм, релігійно-моральні якості. Навчання арифметичним діям не було обов'язковим.

Певного терміну навчання не було. Діти вчилися невеликими групами з 3—10 чоловік. Успіх навчання у значній мірі залежав від знань, здібностей, можливостей, особистого досвіду, моральних якостей вчителів церковних шкіл — священників, дяків, поломарів тощо.

Ліпше було поставлене навчання у монастирських школах. Вони створювалися при монастирях, великих соборах, де навчалися ченці, майбутні священнослужителі.

В історії педагогіки довгий час домінувала думка про те, що монастирські школи в Україні своєю появою зобов'язані першому монастирю в цих землях — Києво-Печерському.

Нині з'явилися неспростовні докази того, що до Печерського в Києві існував монастир св. Софії, який задумав ще Володимир Великий. Про це йдеться в Іоакимівському літо-

писі у повідомленні про дерев'яний храм св. Софії, що збудований у Києві княгинею Ольгою після її повернення з Царьграду¹.

Про існування дерев'яної церкви св. Софії в Києві історія зберегла немало свідчень: згадка в Апостолі 1307 р. (освячення храму), повідомлення Титмара Мерзебурзького про зустріч Болеслава і Святополка 1018 р. в монастирі св. Софії (після захоплення ними Києва) та ін.

То ж до 1018 р. в Києві існував монастир св. Софії. «У цьому монастирі, безперечно, була однойменна церква, що згоріла в минулому році: «Архієпископ цього міста з моцями святих та різноманітними церковними прикрасами урочисто вступ іх вступ поблизу монастиря Св. Софії, який у попередньому році через нещасний випадок згорів»².

Ретроспективна реконструкція Софійського монастиря приводить нас до першої в Україні—Русі монастирської школи, яка виникла за часів Володимира Великого паралельно київській (придвірцевій) школі для княжих дітей, дітей європейських монархів і місцевої знаті і проіснувала до 1017 року, поки жив—був монастир св. Софії.

Монастирські школи в країнах Європи працювали при монастирях з навчанням латинською мовою.

Такі школи «засновувались різними монашими орденами. Монастирські школи поділялися на зовнішні і внутрішні. В перших навчалися миряни, в другій — майбутні монахи. Вивчалися предмети тривіума, а при крупних монастирях — і кватривіума»³.

Зміст освіти мав диференційований характер. Ченці із заможних родин опановували надбаннями середньовічної європейської освіти і готувалися до високих посад у церковній ієрархії.

Особи ж з простолюття вчилися читати та писати і готувалися відповідно до службових відправ та чорнової роботи в господарстві монастиря.

Тривіум (тришляховий) і кватривіум (чотиришляховий) шкільні середньовічної школи передбачили вивчення в перш-

¹ Лебединцев П. Г. О св. Софии Киевской // Труды III Археологического съезда. — Т. 3. — К., 1878. — С. 53.

² Висоцький С. О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві / Ужн.: Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 175.

³ Педагогический словарь: В двух томах. — Т. I. — М., 1960. — С. 704.

му випадку — граматики, риторики і діалектики; у другому — арифметики, геометрії, астрономії і музики.²

Ці цикли і становили «Сім вільних мистецтв» — класичний середньовічний підхід до середньої освіти (школи), що мав прямий і безпосередній зв'язок з надбанням античної школи і освіти.

«Сім вільних мистецтв» для монастирських шкіл Київської України — Русі уже набули ознак практицизму: граMATика потрібна для створення нових і розуміння існуючих церковних книг; риторика — як посібник побудови проповіді (значно пізніше з'явиться гомілетика як «наука про церковну словесність»; астрономія — для розрахунків пасхалій; діалектика — для суперечок з еретиками; а заняття арифметикою зводилось для містичних тлумачень чисел.

Монастирські школи України-Русі значно випередили Європейські країни, побудувавши навчання і виховання своїх учнів (слухачів) у раціонально-практичному ключі, хоча в основному, це були школи первісні, нижчі. Ці школи становили значну частину всіх шкіл країни, «так що у деяких іноземців навіть створювалось враження, що в Московії немає інших способів до вивчення наук, крім того, чому можна навчитися в монастирях».¹

Такі судження правомірні з огляду на те, що монастирська Київської України-Русі справді стали місцем зібрання книжкового багатства всього ранньосередньовіччя, а Київ — центром освіти і науки в Європі.

Програма навчання у монастирських школах княжої доби практично невідома. Перші відомості документально підтверджуються XVII століттям.

Українські монастирські школи пішли своїм, відмінним від інших шкіл країн Європи, шляхом. І історично це стало виправдано.

В першій Софійській монастирській школі Києва готувалися священнослужителі православної церкви, вивчалися, крім семи вільних мистецтв, грецька і церковно-слов'янська (староболгарська) мови, адже створювалась митрополія, в якій історично визріла потреба.

На жаль, виникнення митрополії довгий час теж було спірним. Навіть такі вчені із світовим ім'ям, як О. О. Шахматов, вважали встановлення церковної ієрархії в Київській

¹) Педагогическая энциклопедия. — Т. 3. — М., 1966. — С. 831.

Навчання в монастирських школах України на відміну від Європейських проводилось рідною мовою, хоча спеціальні предмети (Закон Божий, Церковний Статут, Книги Св. Писання та ін.) викладалися староболгарською або грецькою мовами, залежно від того, якими джерелами володів певний монастир і його школа.

Значно пізніше сформуються навчальні предмети для духовних семінарій і академій такі, як «Читання про церковну словесність або Гомілетика», «Біблейські казання і притчі», «Церковність або Учіння Богослужебне», «Літургія» та ін.

Киево-Печерська монастирська школа у чомусь нагадувала вищий навчальний заклад ранньосередньовічної України-Русі.

Укладачі Антології педагогічної думки в Україні констатують: «оцінюючи ідеологічний зміст освіти в Києво-Печерському монастирі, варто відзначити його суперечливу роль в історії давньоруської просвіти. З одного боку, проповідь християнських догматів перетинала появу раціоналістичних ідей. З іншого боку, в монастирі були створені умови для розвитку творчості таких видатних діячів давньоруської культури, як історик Нестор, художник Алімпій, лікар Агапій, які виступали проти феодальної роздрібності. В монастирі концентрувалися твором прикладного мистецтва, працювала лікарня».¹

За Статутом, що був прийнятий в Києво-Печерському монастирі, перед ченцями ставилися суворі вимоги: сподвиницька діяльність, грамотність, щоденне спілкування з книгами тлумачення складних і незрозумілих місць в священних книгах менш досвіченим монахам і пастві.

Обов'язковою умовою існування монастиря було книгозібрання, про яке в Статуті сказано:

«Коли хто книги візьме і, не зберігаючи їх хороше, держить або візьме яку без дозволу господаря, просить інших ще до тих взятих, та не торкнеться в той день ні до чого. Якщо книгохранитель недостатньо старанний, не роблячи, не струбуючи, не зортаючи від пилу (книги), хай завжди їсть всухом'ятку. Хто не з'явиться, ховаючи книги в постілі, і не своєчасно, до четвертого удару в било, здасть їх книгозбері-

¹) Антологія педагогической мысли Украинской ССР. — М.: Педагогика, 1988. — С. 561.

гачеві хіба по поважній причині, хай буде стояти під час трапези»¹.

Таке ставлення до книг цілком виправдане, адже вони рукописні, здебільшого — на пергаменті з телячих шкір, кожна буківка і буквиця (початкова, заголовна) виписувалися, прикрашалися, а буквиці ще й багатокольоровими фарбниками, оздоблені візерунками і стилізовані під звірів, птахів, людей, тому кожна — витвір мистецтва.

Зрозуміло, що і до каліграфів, як звали переписувачів, ставились свої, досить суворі, вимоги.

«Якщо, добре не зберігаючи, тримає зошити і покладе книги і напише в міру, прогледівши антистих, тонос чи титул, то поклониться 50 або 100 разів. Якщо особливо від писаних книг припнше, переписуючи з них, то відлученим буде 3 дні. Якщо більше переписаного з книг читає (на перевірку) то їсть всухом'ятку. Якщо в гніві зламає трісточку, хай поклониться 30 разів. Якщо візьме чужий зошит, то поклони б'є 15 разів. Коли ж не підкоряється старшому каліграфу, то буде відлученим 2 дні. Коли ж старійшина писчим несправедливо ділить роботу і не складає хорошої хартії, і всі знаряддя, якими пов'язують книги, то сам є непотрібним, непотрібний в тій же службі, хай б'є поклони 50 або 100 разів чи відлучений»².

Правила користування книжками зібрання Києво-Печерського монастиря були чіткими і конкретними, з яких кожен чернець знав, що після удару книгозберігача в дерево, збирається братія в кімнаті книгозбирача, бере під запис (розпис) собі книгу і читає до вечора. Згодом книжний приставник ще раз ударяє по дереву, після чого книги повертаються назад, а хто затримає повернути читиво, підвергається епитим'ї (церковному покаранню, яке полягає у суворому пості і призначенні великої кількості поклонів).

У «Житті Феодосія Печерського» (автором вважається славнозвісний літописець Нестор; 80-і роки XI ст.) докладно розповідається про життєвий шлях, сподвижницьку діяльність ігумена монастиря Феодосія (в перекладі з грецької — присвячений Богові), його піклування про духовне життя ченців, забезпечення їх книгами, про розвиток монастирської Печерської школи.

Повністю «Житіє Феодосія Печерського» опубліковано мо-

¹) Там само. — С. 56.

²) Там само. — С. 56-57.

вою оригіналу¹, повних перекладів українською мовою ще не існує.

Характерною ознакою «Житія» є дотримання манери оповідальних народно-поетичних творів: тричі мати шукає і наздоганяє, карає і тричі просить повернутися додому, сина, що залишає родину і відправляється у пошуках віри, як тричі син потім умовляє матусю залишити свій дім і постригтися в один із монастирів Києва, лише тоді мати зможе зріти лице свого сина.

Зрозуміло, що врешті решт перемагає позиція сина, мати стає щасливою в монастирі і спокійно помирає у благодаті.

«Житіє» пересипано також принаймні трьома чудами, що здійснює Феодосій («чудо» з медом для князя Ізяслава і його дружини, з вином для священника з міста, чудодійства отрока у військовому одязі, який приніс монахам золоту гривню...). Все це повинно зайвий раз підкреслювати фантастичність і таємничість постаті Феодосія, його наближення до Бога і ... до казкових героїв українського давнього епосу. Переконаний у такий спосіб читач більш довірливо ставитиметься до всіх інших повідомлень преподобного Нестора.

Із «Житія Феодосія Печерського», зрозуміло, що ігумен монастиря вів активний спосіб життя, відвідував одні монастирі, брав участь у створенні інших, а значить, піклувався і про розвиток монастирських шкіл. Тому зовсім не дивно, що протягом X-XI і початку XII століть, відомих історії як княжої доби України-Русі, монастирські школи виникають в Новгороді, у Володимирі-Волинському, Галичі, Ростові, Чернігові, Муромі, багатьох інших регіонах тоточасних Земель Київських.

Дослідники історії освіти і педагогічної думки України майже нічого не говорять про Видубецький монастир і його школу, на якій варто зупинитися окремо.

Вихованці школи Видубецького монастиря (м. Київ) здобували професії іконописця, каліграфа (переписувача) книг, майстрів по виготовленню пергаменту, стійких фарбників, по випалюванню вапняку, без чого неможливе будівництво жодного кам'яного храму, монастиря, а згодом — книгозібрань, шкіл, вузів; в школі Видубецького монастиря навчалися і миряни, і майбутні монахи.

Бібліотека Видубецького монастиря мала значний фонд

¹) Памятники литературы Древней Руси: Начало русской литературы. — XI — начало XII века. — М., 1978. — С. 304-391.

перекладної з інших мов літератури, особливо цінними були манускрипти староболгарською, арабською та грецькою мовами (наприклад, «Шестоднев» і «Небеса» староболгарською письменника IX-X ст. Йоана Екзарха). Переказують, монастир володів списком арабського рукопису 885 року!

Невже це той рукопис манускрипту, закінчення якого нині зберігається в рукописному відділі Публічної бібліотеки Санкт-Петербурга?

В бібліотеці Видубецького монастиря, а значить, і його школи, були твори античних філософів Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура та інших старогрецьких мислителів. Монахи були знайомі з творами публіцистичного змісту перших українських письменників Луки Жидяти, Кирила Туровського, Климената Смолятича.

Цікавою є ще одна деталь: монахів — учнів монастирських шкіл, готували також до можливої учительської діяльності, у всякому разі вони добре повинні знати мови іноземні і живу розмовну, особливості навчання лічбі і читанню. І хоча на той час як таких методик навчання письму і грамоті практично не існувало, більш загальні правила (особливості) були знайомі всім вихованцям монастирських шкіл, певна частина яких в подальшій діяльності практикувала як учителі шкіл грамоти.

Школи виникали, як правило, при лаврах, соборах: Почаївській лаврі та соборах Михайлівському Золотоверхому, Дмитрівському (Київ), Спасо-Преображенському (Чернігів) та церквах Трисвятительській, Георгія (Ігоря), Ірини, Кирилівська, Десятинна (Київ), Успенська (Галич) та ін.

Особливо знаменитим стало перше в Європі жіноче училище, що відкрите 1086 року при Андріївському монастирі (м. Київ), яке сповістило світу про прогресивну як на той час педагогічну думку України-Русі щодо рівноправності громадян обох статей, незалежно від сану, віросповідання, майнового чи якого іншого поділу населення.

У чомусь подібне дівоче (жіноче) училище відкривається в Полоцькому монастирі, що дав світу немало відомих вихованок — діячок різних сфер людського буття.

Таким чином, Україна-Русь княжної доби, ступивши на

1) «Писав цей список Ава Антоній Багдатський в монастирі святого Савви, а прохав його написати Ава Ісаак для гори Синя», — така назва закінчення арабського рукопису. Докладніше про долю рукопису див.: Крачковский И. Ю. Над арабскими рукописями. — М. — Л., 1946. — С. 8-9.

стею розквіту самобутньої культури, літератури, мистецтва, фольклору, державного будівництва (створення централізованої держави на чолі з Києвом), прийняття християнства і утвердження єдиної церкви привели країну до спроби створення першої системи народної освіти, до якої увійшли школи грамоти і школи книжної справи, монастирські школи і вищі школи при княжих дворах.

Виникають бібліотеки, палітурні майстерні, школи (майстерні) по перепису книг і ін.

При кількох монастирях створюються школи, як би нині сказали, професійної майстерності, в яких випускники опанували професії будівельників по зведенню кам'яних споруд (церков, палаців, монастирів), вапнярів, малярів, художників-оздоблювачів, іконописців (майже всі кам'яні храми були прикрашені мозаїчними полотнами, фресками на біблейські теми і світське життя князів, скоморохів, співців-Боянів).

Високого рівня досягло прикладне мистецтво — ювелірне ремесло, косторізне, керамічне, зокрема виготовлення декоративних плиток (плінф), які використовувалися для оформлення інтер'єрів споруд, мистецтво оформлення рукописної книги.¹

Сам Київ в XI-XII ст. налічував близько ста тисяч населення, набагато випереджаючи столиці європейських держав, уступаючи хіба що столиці Візантійської імперії Константинополю.

А Київська Україна-Русь княжої доби вступала вже у нову фазу історичного розвитку, монастирські школи продовжували існувати і розвиватися ще тривалий час (десь до XVII ст.), змінюючи форми, зміст, методи і, головне, мету та завдання своєї діяльності, поступово втрачаючи безпосередній зв'язок з монастирським життям, хоча розміщалися на території і в приміщеннях монастирів.

А на небосхилі Київської України-Русі захмарила багатовікова неволя.

Завдання для самостійного студентського пошуку.

Прочитайте та законспектуйте уривок нарису про монастирські школи домонгольської доби² і дайте відповіді на такі питання:

¹) Історія Української РСР: Науково-популярний нарис. — К., 1967. — С. 41.

²) Біданов В. О. Школа й освіта на Україні. Домонгольська доба. / у кн.: Українська культура. — К.: Либідь, 1993. — С. 42, 43, 44.

1. Яку роль відіграла церква у народному вихованні і освіті?

2. Чому навчання у церковних школах здійснювалося на староболгарській мові, а не на рідній? Як це, на Вашу думку, відбилося на загальний стан розвитку українського суспільства?

3. У церковних школах органічно поєднувалося власне навчання з поглибленням знань шляхом самостійного читання, начитаності (самоосвіти). Чим це було викликано? Дайте свою оцінку цій системі навчання.

Школа й освіта на Україні. Домонгольська доба (За В. О. Бідновим)

По парафіях коло церков існували школи для початкової освіти місцевої людності. Таким чином, церква ставала осередком народного виховання та освіти. Священники і, особливо, під їх доглядом дяки, ширили початкову освіту, вчили дітей читати та писати. Члени кліру були освіченими, в порівнянні з масою людьми, вони ж мали при церкві й потрібні для навчання книги у виді книг богослужбових. З огляду на тодішню дорожнечу (писаних книжок, спеціальних шкільних книжок не існувало) підручниками служили звичайні церковно-богослужбові книги. Після вивчення азбуки та складів (букваря) приступали до читання тих богослужбових книжок. Першою такою книгою був Часослов, що містив у собі всі ті елементи богослужіння, які вживалися під час відправ повсякденно. За Часословом приходила черга до Псалтирі. За нею йшов «Апостол» — богослужбова книга, що містить у собі книгу Діяній Апостольських та листи Апостольські. Далі для охочих йшли інші богослужбові книги та бувша тоді література — перекладна й оригінальна. Людина набувала собі знання шляхом самостійного читання. Такий спосіб навчання витворився в нас під впливом візантійських шкіл XI—XII ст., відповідав тодішнім обставинам культурного та економічного життя, став традиційним, поширився з України на північні новгородські та московські землі, на протязі довгих віків знаходив собі гарячих оборонців і зберігся серед народних мас мало що не до часів революції 1917, р., незважаючи на широке розповсюдження початкових шкіл урядового характеру (з половини XIX ст.).

Стародавні українські вчителі (зі членів кліру), підручники (церковно-богослужбові книги) та самий характер тодішньої освіти (так само як у Візантії та на Заході) зв'язу-

вали українську школу з церквою, а тому парафіяльні храми, монастирі та єпископські кафедри були тими осередками, де містилися школи, які були далекими від шкіл нашого часу своєю організацією, наукою, методами, порядками та завданнями. Школа вчила читати й писати, давала елементарні загальні відомості з різних галузей знання, а потім людина сама поглиблювала свої знання самостійним ознайомленням з різноманітною літературою. Так треба розуміти твердження дослідників історії освіти на Україні, що знання набувалося тільки шляхом начитаності, що освічені люди домонгольської доби були тільки «начетчиками», а не вченими в нашому розумінні того слова.

Які книги читалися на Україні в XI-XII ст.? Яку освіту шляхом начитаності набували тоді українські люди? В нас вживалися ті самі книги й ширилася та сама освіта, що і в Візантії. Остання зберегла ту саму культуру, що розвинулася на античному ґрунті під впливом християнства перших чотирьох віків, ідейний зміст якої брався з Біблії, творів церковних письменників та письменників стародавніх грецьких. Все це переходувалося й ширилося в Візантії серед освічених людей, а звідти поволі йшло й до інших народів Європи та Азії. Йшло це й до нас на Україну разом із християнством. Св. Письмо чи біблійні книги в перекладі славних солунських братів Кирила і Мефодія, напевно, були в нас ще до Володимира Великого. Тоді ж могли появитися в нас і переклади церковно-богослужбових книг, зроблені тими ж первоучителями слов'ян та їх учнями. Болгарія та теперішня Підкарпатська Русь, що раніше, ніж Київ, засвоїли християнство з Візантії, дали їх Україні. Було перекладено на слов'янську мову ще до Володимира й деякі інші книги (як ось «Шестоднев» св. Василя Великого в перекладі Іоанна, єкзарха болгарського). Але все ж таки кількість таких перекладів була невелика, а тому цілком природно, що в нас розпочинається інтенсивна перекладова діяльність для задоволення потреби в освіті. Князі українські, що дбали про пересадження християнства на український ґрунт, в першу чергу пильнують і про такі переклади. Дехто з князів у наміченому напрямі виявляв таку визначну енергію, що про них згадує й первісний Київський літопис. Так, про Ярослава Мудрого під 1037 р. читаємо: «Ярослав любив книги... і пильнував до них і часто читав їх і вночі й вдень, і зібрав многих переписувачів і перекладав з грецького на слов'янське письмо; і переписали вони багато книг». Із цих книг було створено

при Софійському соборі в Києві велику бібліотеку. Переклади та взагалі книги переписувалися й збільшувалися в кількості примірників шляхом такої переписки. Такі бібліотеки утворювалися при єпископських кафедрах, при монастирях, а потім і у приватних багатих людей. Переписчиками були переважно духовні особи, ченці, священники, дякони, дяки, члени священницьких родин, про що свідчать написи на стародавніх рукописах, де зазначено ім'я переписувача. За часів преподобного Феодосія в Печерському монастирі був чернець Іларіон, «хитрий писати книги»; він день і ніч переписував книги в келії преподобного Феодосія, другий чернець Никон переплітав ці книги, а сам Феодосій сукав потрібні для того нитки. Нерідко за переписування бралися члени князівських родин, бо переписування вважалося богоугодною спасенною справою. Переписувалося книг багато, бо на території України, не дивлячись на князівські усобиці, половецькі та татарські напади, що палили й нищили села й міста, церкви та монастирі, від часів домонгольських збереглося чимало пергаментових рукописів. Пояснюється це тим, що серед князів, бояр та духовенства було багато прихильників книги. Крім згаданого вище Ярослава Мудрого, своєю любов'ю до письменства славилися сини його Всеволод та Святослав. З митрополитів славилися особливо Іларіон та Климент Смолятич. Такі прихильники книг дбали про те, щоб зростала кількість їх, доручали переписувати їх відповідним особам.

2.2. Подальший розвиток педагогічної думки в Київській Україні-Русі

Безжалюсний час, особливо на великій історичній відстані, руйнує численні пам'ятки і найбільш ті, що належать до групи тендітних і крихких — пам'ятки писемності, літератури, педагогіки.

І все ж Київська Україна—Русь княжої доби надіслала в наш час (майже на тисячу років наперед) достатню кількість манускриптів (рукописів), літописів та інших реліктових творів, по яких можна вичерпно судити про розвиток, досягнення і стан вітчизняної освіти, шкільної справи та педагогічної думки в X—XIII ст.

Україна—Русь княжої доби здійснила диференціацію мети і завдань (теоретичних і практичних педагогічних проблем) та змісту виховання, форм і методів його практичної реалізації.

Десь в глибинах XI—IX та X—XIII століть відбувається відмежування педагогіки офіційної від народної, яка багато століть до того плідно обслуговувала людину праукраїнців, давніх українців і першоукраїнців. Княжа доба України—Русі піднесла вітчизняну педагогічну думку раннього середньовіччя на якісно новий щабель досягнень, чим вивела державу на одне з домінуючих місць в Європі, а то й у всьому світі — просто раніш про це було «незручно», «нетично» чи «нескромно» говорити. До того ж існувала досить значна кількість вчених, яка об'єктивно не могла «зазирнути» до таких історичних глибин, не сміла відірватися від догматичних установок чи імперських амбіцій старшого брата.

Український давній фольклор — то не тільки скарбниця неповторної людської мудрості, то ще й чародійний бальзам для лікування душевних ран, то — живиця зросту особистості, а ще — будівничий національного менталітету, суспільно-генетичної пам'яті народу, що упродовж багатьох століть (точніше — кількох тисячоліть) дозволив вистояти і перемогти. Чи є в якого іншого давнього народу такий фольклор? Звичайно, і Давній Єгипет, і Шумер, і Давня Індія, Китай та інші цивілізації зберегли свої міфи, легенди, казки, приказки та прислів'я, і всі вони цінні, красиві, своєрідні. Вони, як і твори абсолютно всіх народів світу, мають виключне пізнавально-історичне, наукове значення, несуть неоціниму інформацію про античні науки, способи життя людей різних формацій, а подекуди й досі не розшифровані послання майбутнім поколінням.

Все це так, а от давні українські народно-поетичні твори до усього цього приховують ще й величезний виховний потенціал, бо Київська Україна—Русь славетна й народною педагогікою, добре розвиненими її традиціями.

До того ж, коли школа і освіта країн Європи тонули у схоластиці і містици, коли грамота, читання, науки, в цілому, підпорядковувалися розвитку релігії і церкви, українці уже IX—XI століть поряд із розвитком і укріпленням вірувань (навіть після Хрещення Київської України—Русі 988 року довгий час зберігалося паралельне вірування в нових богів і поклоніння визнаних офіційною владою язичеськими) підпорядковували навчання грамоти і читання служінню народові — від простолюдина до великого князя. Грамоті і чи-

танню навчалися діти челяді, смердів, купців, бояри,¹ мастерові люди, учні всіх типів шкіл. Грамотність переважної більшості населення в Україні—Русі можна розглядати як продовження давньої традиції людності ще трипільської культури.

Все це сприяло формуванню педагогічної думки широких верств населення, так би мовити, формувало рівень його педагогічної культури.

Таким чином, варто педагогічні ідеї українців княжої доби розглядати в двох площинах:

— народно-педагогічні уявлення про світ, суспільство, сім'ю, навчання, розвиток, виховання і підготовку підростаючого покоління до життя;

— офіційна педагогічна думка, що домінувала в навчальних закладах всіх типів.

Народно-педагогічні уявлення української людності княжої доби не виникли на чистому місці, вони є природним продовженням попередніх ідей у їх еволюційному розвитку і подальшому вдосконаленні поглядів про духовність особистості, суспільно-естетичні надбання, погляди на прекрасне, на етику взаємин і поведінки, на сімейне виховання тощо.

Найважливішим в народно-педагогічних уявленнях українців княжої доби є повернення до конкретної особистості дитини — синів і дочок одної сім'ї і всієї суспільної ранньосередньовічної формації.

І тут характерними стають турбота батьків, церкви і держави про духовне виховання підростаючого покоління в умовах високої моральності, культурних цінностей і народних традицій усього того, що згодом (в майбутньому) одержить визначення як основи формування християнської світоглядної позиції.

Народно-педагогічні погляди, як твердять деякі дослідники, незважаючи на наявність елементів язичництва, маріоністерства, виражали земні ідеали народних мас, у центрі яких стояли питання розумового розвитку, формування трудових навичок, умінь і моральних якостей².

Однак слід не погодитись з таким твердженням хоча б у тій частині, що після примусового хрещення Київської України—Русі віра предків ще дуже довго існувала паралельно.

¹ Докладніше про соціальний склад тогочасного населення див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 143—274.

² Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні, — К., 1991. — С. 28.

льно, потім — утаєво від державного ока, ще потім—як відгомін давнини. То зовсім не «елементи язичництва», а вірування, віковічні традиції, все те, що становить світогляд і що так легко (навіть примусовим хрещенням) не викорчуеш.

Сучасні дослідники давньої культури відзначають: «Мотиви язичества помітні і у святкуванні різдва. Вони простежуються у піснях календарно-сільськогосподарського та сімейно-обрядового циклів, особливо весільних. Укладання шлюбів без виконання християнської обрядності було звичним на Україні та в Білорусії. Як свідчать архіви, навіть на початку XVI століття митрополит київський і всея Русі Іосиф скаржився, що «многі люди Русі... незаконно мешкають, жени поймучи не венчаються, і дітей хрестити не хочуть і на сповідь не ходять», позбавляючи тим самим православне духовенство джерел прибутку¹».

Творчий реставратор прадавньої віри Лев Силенко у славнозвісній «Мага Віра» справедливо твердить:

«Мудрі народи тому є мудрим, що звеличують віру батьків своїх. У вірі батьківській є совість батьківська, мудрість батьківська, любов батьківська. У жолудеві живе дуб могутній, у вірі батьківській живе наша сила могутня.

І греки-ромеї знають, що віра батьківська — сила велика²».

Про ступінь впливу народної язичницької традиції на духовну культуру християнізованої Русі свідчить і мистецтво. Дослідження останніх років, зокрема праці радянських учених А. В. Арциховського, Д. С. Лихачова, В. М. Лазарева, Б. О. Рябакова, переконливо довели безпідставність спроб розглядати давньоруське мистецтво як відгалуження візантійського. Зрозуміло, це не заперечує вплив мистецтва Візантії на руських митців. Воно, без сумніву, допомогло створенню на Русі таких культурних цінностей, котрі не могли б виникнути за старого язичества³.

То ж віра батьків, хоче того правляча верхівка чи ні, ой як довго життєво існує, бореться за своє існування, потім спів існує, навіть після знищення чи скасування віри, вона ще довго тепліє в серцях людей. А все це значить, що ця

¹) Зоц В. П. Давньоруська культура і християнство // Рад. школа, 1988. — № 6 — С. 79.

²) Силенко Л. Мага Віра: Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра). — Нью-Йорк, 1979.—С. 325.

³) Зоц В. П. Названа праця. — С. 79—80.

віра була і є виразником моральності, життєвої мудрості, духовності юних і їх батьків. Саме це повинно не дозволити нікому зневажливо відгукуватися про вірування українців княжої доби, бо називати язичниками народ високої культури, що мав свою писемність, науку, школи (принаймні двох ступенів — звичайну для дітей людності і вищу—для дітей знаті), мистецтво, фольклор, власний календар, якому на той час було вже понад три тисячі років і т. д., значить бути самому на неналежному рівні свого розвитку, та освіти і культури.

Відомо також, що релігії завжди більш стабільні і тривкі, ніж монархії, династії і навіть будь-які цивілізації і держави.

То ж, аналізуючи народно-педагогічні уявлення українців княжої доби, можна їх подати у такому вигляді:

Поважливе ставлення до Ісуса Христа і його вчення та виховання дітей в дусі християнської моралі і десяти Господніх Заповідей.

Виховання почуття любові і шани до вірування батьків, до давніх народних звичаїв та традицій.

Виховання у дітей почуття поваги, любові, покірності і довіри до власних батьків, старших, схилення і обожнювання Жінки-Матері.

Пріоритетність виховання перед освітою. Навколишній світ — школа, де людина вчиться і виховується все життя.

Виховання святих синівських почуттів до рідної землі, вільнолюбства, непримирності до неволі.

Вправленне з ранніх дитячих літ у сильній, але цілком серйозній, праці спільно з дорослими в процесі засвоєння традиційних ремесел і промислів, господарських обов'язків.

Засвоєння дітьми основ грамоти, письма і читання в умовах сім'ї (або школи), прилучення до письмової скарбниці і умінь користуватися берестом та іншими доступними всім людям засобами графічного зображення думок

Зростання дітей в середовищі специфічної народної культури (народно-поетичному розповідному, пісенному і музичному фольклорі, традицій, звичаїв, обрядів тощо)

Формування юної особистості засобами народних ігор і народної іграшки

Органічна єдність шкільного і родинного виховання тощо.

Народно-педагогічні уявлення українців княжої доби свідчать про прагнення людності до такого виховання своїх дітей, щоб вони могли жити у повній природовідповідності, у злагоді і дружбі (але при потребі, щоб могли постояти за себе, власну сім'ю і рідну землю), щоб зростали добрими сім'янинами, розумними господарями, хоробрими воїнами і неперевершеними майстрами своєї справи.

Серед людей княжої доби особливою повагою користувалися вихованість і освіченість, працьовитість і сумлінність, широсердність і доброта. То ж народно-педагогічні уявлення про світ, про людину і виховання дітей людності Київської України—Русі княжої доби своєю прогресивністю, раціональністю і гуманністю досягли досить високого інтелектуального психолого-педагогічного рівня, чим, власне кажучи, внесли людність ранньосередньовічного державного утворення на одне з перших місць серед країн Європи.

Наявність української писемності з часів трипільської культури, великого числа перекладних книг, у тому числі і Біблії — за висловом академіка АПН України О. Р. Мазуркевича «першої народної Книги Мудрості людської» — мала значний вплив на формування як народно-педагогічних уявлень українців княжої доби про добро і добродійність, благодать, порядність, честь та інші ознаки людської гідності, так і офіційної педагогіки.

Остання під впливом біблійських повчань, притч, при-

повістей формувала теоретичні основи шанобливого ставлення до породіллі і немовляти, фактично закладаючи основи дошкільної педагогіки; заохочувала порядність у взаєминах між людьми, практично формує основи педагогіки сімейних (родинних), взаємин, шкільної педагогіки.

Офіційна педагогічна думка княжої доби Київської України-Русі фактично стала виразником ідеології феодального суспільства і здобула практичну реалізацію в конкретній діяльності всіх навчально-виховних закладів системи народної освіти.

Проаналізувавши організацію, розвиток і здобутки діяльності вищої школи при дворі великого київського князя, напіввищих та інших монастирських шкіл, шкіл «книжного» вчення і шкіл грамоти, жіночих училищ, що діяли по всій тодішній Україні-Русі, можна дійти таких висновків:

— офіційна педагогічна думка України-Русі княжої доби розробляла питання виховання дітей, підлітків і молоді у патріотичній готовності до захисту свого народу, рідної Землі, України-Русі;

— дитина не є особливим об'єктом виховання, вона є об'єктом природи, яка є школою, де людина вчиться і виховується;

— здійснено пошуки розробки змісту, форм і методів духовного виховання, підготовки священослужителів різного рангу;

— на відміну від догматичного навчання в школах Західної Європи вимагалось від учнів усвідомлене навчання, осмислення прочитаного;

— висловлено ідеї єдності слов'янських народів, їх об'єднання напередодні татаро-монгольської навали;

— визначено роль книги у навчанні і вихованні підрослого покоління, створені перші школи «книжного навчання», перші книгозібрання (бібліотеки) і вперше включено книгу до педагогічного процесу в школах різного типу;

— офіційна педагогічна думка чи не вперше в історії людства і педагогічних ідей теоретично обґрунтовує шкідливість шлюбів між близькими родичами і розгортає активну боротьбу за постановку допологового і післяпологового виховання дітей як обов'язкової умови сімейних взаємин;

— пріоритетне ставлення і піклування про розумовий розвиток особистості, розумове виховання;

— виховання поваги до жінки, до матері, пошани материнства, уваги до дітей та т. ін.

Ці основні ідеї офіційної педагогіки Київської України — Русі, повнокровно реалізовані в практиці життя та діяльності шкіл всіх ступенів, в ході сімейного виховання, і сьогодні можуть бути корисними для сучасних педагогічних систем.

Офіційна педагогічна думка Київської України—Русі сформульована в творах провідних культурних та освітніх діячів княжої доби преподобного Нестора-літописця, митрополита Іларіона, інака Григорія, дяка Григорія, Георгія Хіровоска, Іоана, автора вступної статті до Ізборника Святослава 1076 року. Іоан, наприклад у цій статті проявив себе як перший вітчизняний педагог методист. Він подає поради щодо визначення мети і методики читання книг. Вперше у науковій літературі того часу автор вимагає від учнів бути не «начетчиками», а свідомо засвоювати прочитане. Він вимагає: «Коли читаєш, не квапся переходити до іншого розділу, але задумайся, про що говорять книги». Педагог рекомендує повертатися до прочитаного декілька разів, робити висновки.

Історія педагогічної культури України зберегла для нащадків два «Збірника (Ізборника) Святослава» 1073 і 1076 років. Ці збірники, як твердять деякі дослідники (наприклад, академік М. С. Возняк), прийшли до нас з Болгарії в перекладі з грецької. Очевидячки, збірники адресувалися чернігівському князю Святославу Ярославовичу, адже здійснені на його замовлення.

«Збірник» 1073 року має заголовок: «Збірник від багатьох отців: виклади незрозумілих слів в Євангелію й Апостолі та в інших книгах, зложені коротко напам'ять і на готову відповідь».¹

«Збірник» 1073 року — досить об'ємна писемна пам'ятка, що хрестоматійно об'єднує найрізноманітніші переклади творів візантійської ученості, майже в енциклопедичному плані подає уривки богословських, філософських, історичних, з питань теології, церкви, риторики, виклад Святого Письма, статті про Святого Духа, символ Михайла Синкела, катихизм Анастанія Синайського та інші. То ж «Збірник...» 1073 року перш за все переслідував реалізацію навчальних, формуючих, розвиваючих і виховних функцій, а саме: дати систему знань про християнську віру і церкву, про мораль, ду

Див.: Возняк М. С. Назване праця — С. 106.
Історія Української літератури. — Львів, 1992. —

ховність, сформувати основи світоглядності і стійке бажання постійно читати книжки як джерело знань, як чарівну скарбницю мудрості, зростити справжніх громадян України—Русі княжої доби.

Цікавим також є покажчик книг старого й нового запорітчу від найдавніших в українських землях до 1073 року, що здійснено вперше і значно піднесло значимість «Збірника Святослава» 1073 року.

Обидва «Збірники Святослава» написані уставним письмом, початкові (заглавні) букви (буквиці) великоформатні, прочерчені подвійними лініями, що є виявом художнього смаку переписувачів.

«Збірники Святослава» упорядковані київським книжником Іоаном (Гришним), про що він сповіщає в самому тексті («Гришним Іоаном») «з багатьох книг княжних» (тобто книг, що зберігалися в бібліотеці князя).

«Збірник...» 1076 р. складається з 44 глав (розділів) є простішим мовною будовою та змістом, є виразником офіційної державної політики виховання в тодішньому суспільстві, в основі якої — принципи християнської моралі і «любові до ближнього», братолюбства між бідними і багатими, необхідність покорн можновладцям феодального суспільства.

«Концепція мала чітку політичну спрямованість — захист влади пануючого класу. Піднесена до рангу державної політики, теорія соціального примирення за допомогою виховання виражала класовий зміст педагогічної думки офіційних представників пануючої феодальної верхівки».¹

Другий «Збірник Святослава» 1076 р. складається із вступної статті «Слово одного калугера (монаха) про читання книг», що на диво схожа на включену під 1037 р. в «Повісті врем'яних літ» уже розглянутої «Похвали мнигам».

Зрозуміло, що вступна стаття хвалить «Книжну премудрість», що є початком усієї моральності, духовності, краси людської, світоглядності кожної особистості, навіть її долі, волі і характеру.

Далі «Збірник Святослава» 1076 р. знайомить читачів з коротким викладом Святого Письма, статтями про молитву, шість, читання книг уривками і цілими творами «Повчання»

¹) Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. — К., 1991. — С. 29.

дітям Ксенофонта і Теодори, а також Старославець патріарха Геннадія¹ уривки з творів Івана Златоуста, Опанаса Александрійського та ін.

З огляду на педагогічну науку і культуру особливої уваги потребує «Слово одного калугера (монаха) про читання книг» та «Настанови багатіям».

«Слово...» в «Збірнику...» 1076 р. — гімн книзі, яка перетворюється на мірло духовного багатства, вихованості і освіченості членів тогочасного суспільства.

Блаженні ті, хто пізнає учіння всім серцем прагнучи до нього;

В серці моему сховав я словеса твої, щоб не погрішити перед тобою;

Не зібрати корабля без цвяхів — не буде праведника без книжного читання;

Як полонений завжди думає про рідних своїх, так і праведник — про книжне читання;

Кінь управляється і стримується вуздечкою, а праведник — книгами² — це лише деякі вислови про роль книги в житті людини і суспільства.

«Збірник Святослава» 1076 р. — найдавніша пам'ятка української дидактики, в якій вперше в світовій педагогічній культурі розроблено методику читання книг, що не мала до того взірця чи якогось аналога.

«Настанови багатіям» — очевидячки, написані укладачем Іоаном Грішним — адресовані безпосередньо володарям влади в Київській Україні—Русі як спроба примирити соціально непримиримі верстви населення з позицій християнської моралі. Цікаво простежити, як загально християнські уявлення про мораль і духовність трансформуються в конкретні поради, а то й правила поведінки, своєрідний кодекс моральності. До того ж кожен вислів тяжіє до афористичності, що свідчить про значний доробок давньоукраїнської пареміографії, високий рівень інтелектуальності і педагогічної культури Іоана Грішного. От як автор «Настанов багатіям» розмірковує над місцем і роллю володарів Землі Українсь-

¹ «Старославець патріарха Геннадія» був дуже популярним, він «слуговував» Володимирі Всеволодовичу Мономаху при написанні «Повчання» дітям, Данило Заточник та ін. автори української педагогічної культури княжої доби.

² Слово некоего калугера о чтении книг / В кн.: Златоструй: Древняя Русь X—XIII веков. — М., 1990.—С. 149.

кої княжої доби у забезпеченні матеріального і духовно-морального життя своїх підданих:

Чим більшим ти наділений від Бога багатством, тим більше і навіть більше того зобов'язаний віддати;

Поверну слух свій до страждаючих у злиднях, тоді і тебе Господь почує;

Ухляйся, як від воронів, від вкрадливих слів улесливих, виклюють очі ті розумники;

Коли хочеш, щоб тебе всі поважали, будь сам для всіх благодійником;

Вдумуйся в суть спору неквапливо, винось вирок без поспіху;

Твердо знай, у чому спасіння твоєї душі, — у тому, щоб нікого з людей не образити;

Будь грізним для підлеглих саном своїм, але люб'язним милосердієм своїм¹⁾ та ін.

Немало настанов Іоана Грішного і сьогодні можуть використовуватися в педагогічному процесі як взірці доброчинності, щиросердності і звичайної людської порядності. Наприклад, такі судження: «Якщо хто чистий душею, вільний від людських помилок і усвідомлює свою нікчемність, скорочення і несподіваний кінець цього життя, той не впаде у безодню годині навіть якщо і буде мати високий сан»²⁾.

Думається, що такі настанови на сучасному етапі розвитку суспільства і державності незалежної і суверенної України можуть бути вивішеними на видному місці в будь-яких установах, у тому числі і загальноосвітніх навчально-виховних та педагогічних навчальних закладах, як лаконічне застереження від морального скособочення і падіння.

Не завадило б педагогічній пресі час від часу нагадувати своїм читачам прекрасні і безсмертні повчання:

— Не виправдовуй винуватця, навіть коли він тобі друг і не ображай правого, навіть якщо він ворог тобі;

— З надійною порадою серця свого вивчай звичаї оточуючих тебе людей, тоді по-справжньому дізнаєшся тих, хто служить тобі з любов'ю або хто улесливо обманює тебе;

— Немало лицемірною відданістю досить відомим людям наскудливо творять;

— Не достойно слухати наклепника солодкоглаголячого

¹⁾ З л а г о с т р у й: Древняя Русь X—XIII веков. — М., 1990.—С. 150.

²⁾ Там само. — С. 151.

чи того, хто наговорює на ближнього, щоб не позбутися Божої любові і царства;

— Не передавай того, що почув від наклепника, щоб не загинути разом з ним⁴.

То ж, як бачимо, поряд із спробою розв'язати проблему «примирення» ворожих соціальних груп Київської України—Русі княжої доби, автор «Настанов багатіям», ніби мимохідь, висловлює слушні думки по вихованню духовності, моральності, благочинності, людської порядності, викриває пороки, особливо пов'язані з підступністю, неправдою, лихослів'ям, переслідуванням інших, зверхності поведінки, гордовитою ніхою, що може отруїти життя великої групи людей.

«Настанови багатіям» із «Збірника Святслава» 1076 р.— досить цікава і самобутня частина надзвичайно значимої писемної пам'ятки педагогічної культури України княжої доби, що всю пам'ятку підносить до рівня всесвітніх і безсмертних.

До писемних пам'яток педагогічної культури Київської України—Русі княжої доби можна віднести «Повчання архієпископа Луки до братії» Луки Жидяти, що своєю суттю є звичайними християнськими заповідями, що беруть свій початок від Євангелії і десяти заповідей Моїсея. То ж «Повчання...» Луки Жидяти — пам'ятка церковно-учительської літератури, що є зразком християнської етичної проповіді початкового етапу утвердження християнства на українських землях.

Близьким до Луки Жидяти в часі (друга половина XI ст.) був Феодосій Печерський, а його «Слово Святого Феодосія на часах про терпіння і про любов», «Слово про терпіння і про любов, і про піст», «Питання князя Ізяслава, сина Ярослава, внука Володимира до Феодосія, ігумена Печерського монастиря», «Слово Святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря, про віру християнську і про латинську» своєю суттю є виразниками «печерської ідеології», і все ж вони важливі наявністю фактичного історичного матеріалу, поглядами на духовне і релігійне виховання, на дотримування церковних обрядів, розвиток книжної справи та ін., що перетинаються чи наповнюються християнським віровченням.

Прикрасою ранньосередньовічної культури України—Русі княжої доби стали літописи, повчання, окремі твори типу

⁴ Там само. — С. 151.

«Афінейські премудрості», Устави Володимира Святославовича і Ярослава Володимировича, «Руська Правда», «Ізборник Святослава» та ряд інших писемних пам'яток педагогічної культури минувшини.

Окремим, самостійним напрямком розвитку педагогічної думки в Київській Україні—Русі стало теолого-філософське підпорядкування навчання, освіти, культурного і суспільного життя держави.

Ця могутня течія, що сформувалася внаслідок поширення християнства, основною метою якої стало теоретичне обґрунтування домінуючої ролі філософії, віри в Ісуса Христа, довести потребу «наповнення» її догматам усі сфери людської діяльності та аргументація духовної ієрархії як містичного осмислення людського буття (Василь Кесарійський, Георгій Назіанзен, Григорій Ниський, Максим Ісповідальник та ін.).

Так на багато століть наперед було закладено підпорядкування школи церкви, їх єднання на одній філософській платформі (методологічній основі).

Тож і педагогічна думка в Україні—Русі довгий час становила майже єдине ціле з релігійними догматами, у всякому разі в плані моралі (заповіді Господні, біблейські притчі на теми моральності, повчання святих апостолів церкви та ін.), хоча з плином часу все більше і чіткіше відокремлювалася, відбруньковувалася від філософії теологізуючої епохи, перетворюючись в самостійну науку про виховання, формування, розвиток, навчання і освіти дітей, підлітків, юнаків і дорослих членів суспільства.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте і законспектуйте скорочений виклад статті С. Д. Бабишина «Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст.»¹ і дайте відповіді на такі питання:

1. Які особливості навчання грамоті в школах Київської України—Русі виявилися вдалими і витримали випробування часом? Мотивуйте свою відповідь.

2. Чим оригінальна традиція школярів княжої доби приносили горнятко каші і спільної трапези?

3. Від якого пращура поведете родовід сучасного буковаря? Які можна зробити узагальнення?

¹ Повністю стаття С. Д. Бабишина надрукована в журналі «Початкова школа» за 1991 р., — № 10.

Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст.

(За С. Р. Бабишиним)

Виникнення початкової школи сягає часів Київської Русі. На відміну від назви шкіл підвищеного типу — «книжне вчення» в джерелах, починаючи з XII ст., з'являється поняття «вчення грамоти», що репрезентує початкову освіту. Лише під 1388 р. у грамоті, написаній у Луцьку, зустрічаємо термін «школа», який ретроспективно історики поширили на освітні осередки кінця X—XIII ст.

Особливість вивчення слов'янської азбуки полягала в тому, що назва букв не відповідала їх звуковому звучанню, а для кожної літери було дібране слово: аз—а, буки—б, веді—в, глаголь—г, та ін. Все це нелегко давалось дітям. Цим і пояснюється поява в давній школі прислів'їв: «Аз, буки, а дітям муки»; «Аз, буки, веді страшать, як ведмеді».

Процес вивчення азбуки відбувається в такому порядку: звуки виголошував учитель, а учні хором повторювали, що закарбовувалось у давньому народному афоризмі: «Азбуку вчать — на всю вулицю кричать». Але це був не безладний крик, а повторення шляхом проспівування кожної букви. Такий метод досі існує в школах окремих штатів Індії, а в Монголії учні проспівують таблицю множення, що полегшує засвоєння. Вивчали діти азбуку від 1-ї до останньої літери і в протилежному порядку — від кінця до букви А, а також поділену на стовпчики, щоб запам'ятати їх «не по місцю, а по образу».

Останні дослідження показали, що вивчення історії початкової школи дає значні результати при поєднанні фрагментарних даних писемних джерел XI—XVIII ст. з археологічними, етнографічними і фольклорними матеріалами, які відкривають досі невідомі грані методики навчання. Так, стала відомою домашня форма вивчення дітьми букв. При розкопках стародавнього Любеча знайдено двоє пряслиць (нижні круглі частини веретена), на одному нацарапані слова батька: «Іванко створив тобі це, єдиній дочці», яка, мабуть, була школяркою, на другому — початкові букви алфавіту: А, Б, В, Г, Д, Ж, З. Дівчинка, займаючись прядінням, час від часу повертала веретено вверх, вправлялась у запам'ятовуванні букв.

Ще в 1616 р. М. Смотрицький у «Граматиці словенській...» обґрунтував ефективність назви кожної букви, «яко

на свій глас має», але порада в практику початкового навчання втілювалась повільно, бо слов'янська азбука була основою церковної книжності, сприймалась як ознака високого стилю. В середині XIX ст. М. О. Корф та інші українські педагоги запропонували розпочинати вивчення азбуки з коротких звуків (фонем); а, і, и, о, у, ю, я, потім ці звуки писати буквами. Складніше було вивчати протяжні літери, в яких відчувається два звуки б+е=бе, к+а=ка. В цьому випадку радили записувати перші звуки і тут же показувати намальовані на картоні відповідні букви — б; к, щоб діти їх запам'ятали. Звуковий метод позбавляв дітей страху перед буквами і зменшував витрату часу на вивчення азбуки.

Після вивчення літер діти заучували «двописемні» складні: **буки** — аз-ба, **буки**—єсть-бе, **веді**—аз-ва і так поєднували кожен голосну з усіма приголосними. У новгородського школяра кінця XIII—початку XIV ст. Онфіма на його берестяній грамоті накреслено 52 таких складів: **ба, ва, га... бе, ве, ге** та ін. Потім розпочинався перехід до «триписемних» складів: **буки**—веді—азбва, **буки**—веді—єсть—бве, і лише потім училися читати без назв букв і складів.

1918 р. історик В. П. Бузескул, вивчаючи археологічні матеріали грецьких колоній північного Причорномор'я, звернув увагу на згуртування черепків з окремими літерами, з яких діти древніх греків навчались сполучати складні. Відкриття українських археологів останніх десятиліть свідчать, що такий спосіб початкового навчання грамоти був відомий і в Київській Русі. Ця своєрідна розрізна «керамічна азбука» XII—XIII ст. виявлена при археологічних розкопках у Коршеві біля Луцька, Крем'янці, Васильові на Дністрі, Чучині (сучасний Щучин).

Оскільки процес оволодіння читанням складався із з'єднання букв і складів, то метод діставав назву буквоскладовий. Завершувався цей етап навчання читанням зв'язних текстів акростихів — невеликих віршованих творів релігійного і морального змісту, в яких кожний рядок починався з порядкової літери алфавіту:

Аз єсть всему миру свет,
Бог єсть прежде всех век.

Вижу твою гайну человеческую...

Завершувалось навчання грамоти роботою з псалтирем, який займав провідне місце в початкових класах усіх європейських країн, де учнів навіть називали псалтирниками. Пояснюється це образністю, доступністю, поетичними пере-

фразами, моральними сентенціями, що відповідали інтересам релігійного виховання. Псалтир створювався народами протягом багатьох віків. Тому в ньому передано різноманітність почуттів, тонкі відтінки емоцій, його читали в церкві школі і вдома.

Як бачимо із структури матеріалу, навчання ділилось на три етапи: вивчення азбуки, робота з часословом і псалтирем. Кожен завершувався принесенням учнями в школу для вчителя горшків каші. В цей день занять у школі не було, діти повторяли лише «за-ди», тобто вивчене в минулому. Учитель і школярі приступали до спільної трапези. Оскільки учні в різний час завершували вивчення азбуки, часослова, псалтиря, такі обіди траплялись нерідко. Закінчивши їжу, учні виносили горня на подвір'я і розбивали його.

Цей звичай змінював статус учня в дитячому колективі. Спільною трапезою відзначався його успіх. Самий акт принесення каші за правилами тодішнього етикету відповідав нормам шкільного побуту і був традиційною формою його шанування. Історик М. Д. Сумцов, котрий досліджував виникнення цього звичаю, писав, що він є відгуком далеких часів, коли східні слов'яни приносили кашу богам землеробства. Горшками після жертвоприношення не користувались, бо вважали смертних людей недостойними користуватися священною посудом¹.

В староукраїнських школах строк навчання не перевищував 3 р. Початок і кінець навчального року визначився періодами випасу худоби: «Як сніг упаде, дитина в школу піде, а коли поле травом покривається — школяр із школою прощається». Робота шкіл розпочиналась у день святого Наума — 1 грудня. Хоч біблейський пророк Наум, за релігійними книгами, не мав нічого спільного з школою, але поділене на склади його ім'я: **На-ум** (у перекладі з грецької мови «втішний») послужило причиною уявлення про його здатність допомагати дітям у навчанні. В ту пору навіть термін «навчання» інколи заміняли словом «наумлення». Серед населення були поширені молитви-прохання допомогти дітям у засвоєнні знань; широко побутувало прислів'я: «Наум наставить на ум».

Окремий розділ історії методики становить навчання письма. В кінці X—XIII ст. дітей князів і бояр навчали писати на дорогому пергаменті, який виготовляли з шкіри молодих

¹) Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. — Харьков. 1885. — С. 46.

овенці, кіз тощо, інші діти писали на дощечках, які археологи називають по-грецькому церами. Цера виготовлялась із шлівця, мала виїмку, яку заповнювали воском. По застиглому воску жалом стержня діти писали букви, слова, речення. Лопаточкою, що була на верхній частині стержня, написане зглажували і так церу використовували багато разів. Для збереження написаного її прикривали зверху кришкою, що була з нею зв'язана шнуром, про що свідчить давня загадка: «Книжка — два листа, а середина пуста». Якщо в Новгороді виявлено 10 цер, то на Україні поки що знайдено лиш частину цери при розкопках давньоруського міста Плісеська Львівської обл. Пояснюється це тим, що навощені дощечки швидко розсихалися, тріскались, ламались, і діти їх викидали, замінювали новими.

Про цери свідчать писемні джерела. На мініатюрі (малюнку) малолітня донька князя Михайла Чернігівського Феодулія (згодом Єфросинія Суздальська) тримає в руках перед учителем дощечку і писало. Відома Ікона XV ст. із Яблунці Руської (Галичина) з зображенням церкви, а біля неї двох хлопчиків з церами — дощечками, на яких написані початкові букви алфавіту.

Мали цери ще одне призначення: їх використовували для виготовлення дешевих дерев'яних азбук — букварів. Це були невеличкі дощечки з вирізаними на одному боці буквами, на звороті — виїмка, покрита воском. Учень міг тримати в одній руці дощечку і, двлячись на азбуку, списувати її на протилежному боці. Дерев'яний буквар виявили археологи 1954 р. у Новгороді. Таким же посібником користувались діти і на Україні. Як бачимо, буквар XI—XIV ст. не був схожий на сучасну книжку з малюнками, але вносив послідовність при поновленні в пам'яті букв, одночасно використовувався для вправ.

За висновками археолога В. Л. Яніна, письмо на церах було першим етапом навчання. Оволодівши навичками накреслення літер по м'якому воску, діти переходили до письма на дешевій і твердій, спеціально обробленій березовій корі — бересті¹.

Обов'язковим предметом навчання були співи — основний шлях підготовки молоді до участі в церковному хорі. Потної грамоти діти не вивчали, а розучували окремі псалми псалтиря з голосу вчителя. Стиль виконання співу мав характер хорової речетації. Школа відчувала постійний

¹ Яніна В. Л. Я послал тебе бересту... — М., 1975. — С.571),

вплив народної пісенної творчості. Діти брали участь у весняних хороводах, в аграрних обрядах, окрасою яких були пісні. Основою народного пісенного співу в школі було колядування. Тренував колядників учитель, колядували хлопчики й дівчатка окремо. Вони починали колядувати від дому вчителя і далі господарям по вулиці, на якій жили.

Вивчення арифметики (лічби) вважалось заналто важким для дітей, тому її вивчали не в усіх школах і не всі учні. За навчння арифметики батьки платили вчителям окремо.

Підрахунки діти здійснювали при допомозі пальців з умовою, що долоня означає п'ять, а пальці лічені предмети. Якщо їх було багато, то й пальців-паличок на намальованій рвці було стільки ж. Такий спосіб фіксації рахунку бачимо на берестяних грамотах Онфіма № 202, 203; 206, де намальовані чоловічки на руках яких бачимо 4, 7, 9 та більше пальців-паличок. Такими прийомами лічби користувались у школах античних Греції і Риму, в середньовіччі у країнах Західної Європи. Київська Русь також не була винятком.

Історія початкової освіти — важкий і довгий шлях творчих пошуків, невдач, успіхів учителів багатьох поколінь. Це шлях становлення професій, якій ми присвятили життя. Знання його збагачує історичну пам'ять, духовну, педагогічну і методичну культуру вчителя.

2.3. «Повчання» Володимира Мономаха — вінець педагогічної думки XII ст.

Володимир Всеволодович Мономах (1053—1125) всього 12 останніх років свого життя був Київським князем проте за цей час встиг добре послужити землі своїх батьків, 'відному народові, що став невід'ємним з його історією. Як визначна політична фігура українського раннього середньовіччя, Володимир Мономах¹ був добре відомий в різних країнах світу, адже відстоював державну єдність всієї України—Русі, виступав проти будь-яких спроб її розчленування.

З одного боку — жорстокий самодержець (присічення зазіхань мінського князя Гліба Всеславича на українські

¹Володимир Мономах — онук Ярослава Мудрого, водночас по матері Марії (дочка візантійського імператора Костянтина IX Мономаха) — онук візантійського самодержця; мав понад 7 синів (Мстислава, Ярополка, Святослава, Вячеслава, Романа, Юрія Довгорукого, Андрія та ін.).

землі, придушення володимиро-волинського непокірного князя Ярослава Святополчича і т. д.), Володимир Мономах залишив глибокий слід в історії вітчизняної культури, літератури, дипломатії, державотворенні, в розвитку і формуванні педагогічної думки Київської України—Русі, а його «Повчання» (перша редакція 1096, друга здійснена Сільвестером у лютому 1117 року) стали вінцем середньовічної педагогічної думки.

Досить докладну характеристику Володимиру Мономаху як правителю Київської держави (своєрідний політичний портрет) здійснив свого часу академік В. Д. Греков.¹

Неоднакові характеристики життя і діяльності Володимира Мономаха і його творчої спадщини в устах сучасних вчених України і діаспори. Так у чомусь незвично звучать оціночні судження в устах одного з визначних вчених діаспори, реставратора Народної Віри (РУНВіри) Лева Силенка:

«Цар Володимир Мономах (Самодержець) був людиною відважною, мудрою, діяльною.

Тоді, коли монахи рекли, що «вся надія на Бога і Пресвята Богородиця», він (цар Володимир Мономах) їм у «Граматиці» відповідав: «Бог не допоможе і Свята Богородиця, ізбиша дев'яцот половців». Він здійснив 82 походи проти половців. Взяв у полон 300 половеньких ханів»².

Між іншим, відомий свого часу дослідник Давньої України Микола Миколайович Аркас (1852—1909) наводить трішки інші підсумкові дані про Мономаха, а саме:

«На своєму віку Володимир зробив 83 великих походів. 19 разів укладав з Половцями угоду, 300 князів їх полонив; 100 з них пустив на волю, а 200 покарав на смерть»³.

Правда ці розбіжності у фактичному визначенні постаті Володимира Мономаха як діяча освіти і шкільництва українців княжої доби, не відіграють суттєвої ролі, тим паче, що цей князь—письменник здобув собі безсмертя саме «Повчанням».

М. С. Грушевський (186—1934) дає більш м'яку оцінку Володимиру Мономаху. Досить докладно простеживши його життєвий шлях, визначний історик України приходить висновку:

¹ Греков В. Д. Киевская Русь. — М., 1953 — С. 504—505.

² Силенко Л. Мага Віра. — Нью Йорк, 1979. — С. 546.

³ Аркас М. Історія України—Русі. — К., 1990. — С. 56.

«Мономах не підводиться над своїм століттям; було б абсолютно несправедливим вважати його прокладачем нових шляхів, позвісником нового життя. Мономах не був чудом віку, як дехто називає його, а лише одним з його чудових представників, і діяльність його, безсумнівно, була, зокрема, багато в чому корисна Київщині»¹.

От у такій спокійній манері суджень і слід підходити до творчої спадщини Володимира Всеволодовича Мономаха як письменника, вихователя, автора пам'яток національної педагогічної культури.

Приємною з огляду на педагогічні убоління Володимира Всеволодовича Мономаха є характеристика, дана йому посить відомим українським істориком Іваном Петоовичем Крип'якевичем (1886—1967). Це був князь хоробрий і справедливий. Ще малим хлопцем він їздив на коні, стріляв з лука, ходив на лови (полювання) і на війну, звик до холоду і голоду, до праці і небезпек. Коли став князем, жив просто, не дбав про свої вигоди, а старався для добра народу. Вставав раненько, перед сходом сонця. Своім синам говорив: «Нехай не застане вас сонце в постелі». Після сніданку сидав перед палацом і вершив суд. Пильнував, щоб не скривдили бідного і слабого, опікувався над сиротами, заступався за бідних селян. Ніколи не дозволяв людям їздити через засіяне поле, або робити комусь шкоду в господарстві»².

Зрозуміло, що людина, наділена такими позитивними якостями, мала право звернутися до своїх та інших дітей з повчаннями, їй було що сказати і що заповіщати підростаючому поколінню.

Історики української літератури, аналізуючи «Повчання» Володимира Всеволодовича Мономаха, справедливо розглядають дві частини — дидактичну і автобіографічну. В дидактичній частині автор повчає своїх дітей правилам високої особистої і суспільної моралі. З одного боку він вимагає виконання суто християнських обов'язків, з іншого — дає ідеальний образ князя-правителя³.

«В біографічній частині Володимир виступає теж як гуманний діяч, енергійний і домовитий хазяїн. Так, під час

¹ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.—С. 134.

² Крип'якевич І. П. Коротка історія України. — Дніпропетровськ, 1992.—С. 24.

³ Див.: Історія української літератури // У 2 т. — Т. 1. — К.: АН України, 1954.—С. 36.

боротьби з Олегом Святославовичем він зрікається чернігівського престолу і віддає його Олегові, щоб лише припинити розпочату Олегом війну, так як йому шкода руйнували країну, шкода «селянських душ і сіл палаючих і монастир»¹.

Тематично і проблематично до «Повчання» близько стоїть і Лист Мономаха до Олега Святославовича, теж онука Ярослава Мудрого, який між іншим, мав більше прав на Київський престол як старший за віком двоюрідний брат. До того ж «Лист» ніби додається до «Повчань».

Традиційний зачин (всього в одну фразу) підводить читача до роздумів про брата, його місце і значення в сім'ї, взаємини з іншими родичами.

«Бога люблю, а брата свого не люблю, — лжа це. І ще: «Якщо не вибачите прогрішностей брату, то і вам не відпустить Отець ваш небесний»².

Як же ці слова Володимира Мономаха перегукуються з біблійською мудрістю! В Євангелії від Матфея (Матвія) сказано:

«Тут підійшов Петро й каже до нього: «Господи! Коли мій брат згрішить супроти мене, скільки разів маю йому простити? Чи маю до сімох разів прощати?»

Ісус промовив до нього: «Не кажу тобі: До сімох разів, але—до сімдесяти раз по сім» (М. 18; 21—22)³.

Можна припустити, що біблійські притчі і легенди про моральність, у тому числі і в сімейному побуті, були добре відомі українській людині княжої доби. То ж чи дивно, що високо освічений письменник, державний і військовий діяч, людина прогресивних педагогічних поглядів Володимир Всеволодович Мономах основну біблійську ідею про взаємини братів інтерпретує у такий спосіб.

«А ми хто такі, люди грішні і злі?—розмірковує Мономах далі. — Сьогодні живі, а завтра мертві, сьогодні в славі і почесні, а завтра в гробу і позабуті, інці накопичене шами розподілять»⁴.

То ж «Лист» Мономаха до Олега Святославовича теж по суті своїй одна з пам'яток національної педагогічної культури.

¹) Там само. — С. 37.

²) Письмо Мономаха к Олегу Святославичу / В кн.: Златоустрий — М., 1990. — С. 168.

³) Святе письмо старого та нового завіту. — 1991. — С. 29.

⁴) Письмо Мономаха к Олегу Святославичу / В кн.: Златоуст. — С. 169.

ри княжої доби, адже розкриває багатоплановість взаємин рідних і двоюрідних братів, використовуючи накопичену віками мудрість народну про сім'ю, родинне виховання хлопчиків, підлітків, юнаків — майбутніх воїнів, батьків і господарів землі української.

Аналіз життя, освітянської та державотворчої діяльності Мономаха показує, що він був не таким уже й гуманістом.

Дослідження тексту «Повчання» свідчить, що ця коштовна пам'ятка писемної культури створена тоді, коли автор перебував у досить похилому віці і уже подумував про закінчення грішного земного життя.

Як відомо, рукописний текст «Повчання» Володимира Мономаха загубився в морозі часу; в 1116 р. ігумен Михайлівського Видубецького монастиря Сільвестр відредагував безсмертну пам'ятку українського красного письма «Повість внем'яних літ: 1118 р. в Київському Печерському монастирі духовником князя Мстислава Володимировича здійснено нову редакцію «Повісті»; доведено її до 1117 року. До цієї редакції і було додано «Повчання Володимира Мономаха», що і врятувало цей коштовний діамант писемності середньовічної України від забуття.

Правла «Повчання» зафіксоване і в Лаврентівському списку літопису.

«Я, недостойний, дідом своїм Ярославом, благословенним славним, нареченим у хрещенні Васи́лієм, (а) руським іменем Володимир отцем улюбленим і матір'ю благочесті наставлений, дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажуючи, се пишу поучення вам улюблені, і задля християнських людей, бо скільки оберіг (їх) я по милості Божій і отчюю молитвою од осяких бід!¹

Старий Володимир Мономах трішки кепкує, звертаючись до читача:

«Якщо ж кому нелюба грамотка ся, хай не пасміються чи так ото скажуть: «На далекій путі на санях сидячи, нісенітницю ти еси мовив»²

Використовуючи прийом риторичних запитань і відповідей на них, Володимир Мономах домагається майже афористичного звучання мови твору, тому майже кожна фраза

¹) Поучення Володимира Мономаха / У кн.: Історія України: В документах і матеріалах. — Т. I. — К.: АН України, 1939. — С. 204—205.

²) Там само. — С. 205.

...то сяйво мудрості освіченого розуму людини багатотрудної долі, державного мужа і талановитого педагога.

«Чого печальна еси, душе моя? Чого непокоїли мене? Чинвай на Бога, тому що я буду славити його!»

Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що падіються на Господа, заволодіють землею...

Коли б повстали люди, то живцем би пожерли нас. Коли б розгнівалася ярість його на нас, то вона б нас побила...

...Ізбав мене од ворогів моїх, і од тих, що встають на мене, вибав мене, Ізбав мене творящих беззаконня, і од кровожерного спаси мене, бо ось уловили вони душу мою...

...Укрий мене од зборища лукавих і од множества тих, що творять несправедливість.

«Возрадується всі, праведнії серцем»¹

Як видно, побудоова цих фраз здебільшого структурою схожа на молитви чи заклинання.

А от як Володимир Мономах повчає дітей мудрості етики:

«Треба мати душі чисті, непорочні, тіла хвілі лагідну бесіду і в м'яку слово господнє: при їді і питті без галасу великого буті, при ставших — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими — поводитися, мати: без лукавства розмовляти, багато розуміти; не сугувати словом, не хвалити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостойних не говорити; долу очі мати, а душу — вгору; уникати, не старатися поводити легковажних; власть же — ні за що мати, як (і) од всіх честь. Якщо ж хто (з) вас може іншим допомогти — від Бога нагороди нехай той сподівається, і вічними благами він порадє»²

Ці педагогічні настанови Володимира Мономаха без ніякої корекції на час можуть і нині слугувати за методичний порадник молодим по шляхетному ставленню до інших поводити за столом, по відношенню до старших, мудрих і до молодших себе.

Педагогічні переконання Володимира Мономаха, як ба-

¹ Поучення Володимира Мономаха / У кн: Дніпрова хвиля: енциклопедія новостворених творів до шкільних програм / За ред. П. П. Копоненка. — К: Рад. школа, 1990. — С. 71—80. (Перекладач не вказаний).

² Там само. — С. 73.

чимо з наведеного уривку, зросли на прадавніх народних традиціях, на загально людських цінностях; вони і мають загально суспільне значення та адресовані кожній особі і всьому товариству.

Звертаючись у «Повчанні» до власних дітей, Мономах висловив співвітчизникам свої основоположні погляди патріота. Мидатний діяч Київської України-Русі зумів передбачити потребу часу в нових людях, здібних і здатних звелічити Русь².

Державний діяч з яскраво вираженим педагогічним хистом Володимир Мономах у «Повчанні» піклується про єдність річної землі, закликає безкорисливому служінню Вітчизні. У творі даються поради і вимоги щодо виховання дітей, які можна сконцентровано подати у такому вигляді:

- постійно працювати і не лінитися;
- мати благородну поведінку;
- мати чисту душу і худе тіло (бути нерозгодованим);
- поважати старших і покорятися їх мудрості;
- вчитися добру, гуманізму, у тому числі і до інших народів;
- вміти вести бесіду, під час якої більше думати, слухати, ніж говорити;
- постійно вчитися; міцно запам'ятовувати і повторювати раніш вивчене, водночас вчитися новому;
- проявляти самостійність у навчанні тощо.

У «Повчанні» Мономах обґрунтовує важливість прикладу у вихованні молоді. На прикладі свого батька Всеволода Ярославовича та особистому досвіді він закликає до наполегливості та старанності у навчанні, вірності своїй Батьківщині.

Автор різко засуджує князівські міжусобиці, закликає до об'єднання руських земель, повчає бути мудрим і діяльними правителями України-Русі, оберігати єдність держави.

Сам надзвичайно діяльний, Володимир Мономах вважає працю обов'язком кожної людини. Вона повинна завжди мати те чи інше заняття, де б не знаходилась, навіть «в пугти, на коне»¹.

Закликаючи до працьовитості у всіх сферах людської діяльності, Володимир Всеволодович Мономах твердить, що

¹ Оліфанова Г. Мудрість далекого предка // Пам'ятки України 1990. — № 4.

молодь тоді досягне вершин, коли не боягтиметься труднощів, страху боротися проти проявів лінощів, прагнути усіляких добрих справ.

«Смерті бо, діти, не боячись ні (на) раті, ні од звіра, діло мужеське робіте, як вам Бог дасть. Бо коли я од шниця, од звіра, і од води (і) з коня падаючи, (не помер), то ніхто й із вас не зможе покалічитись і вбитися, допоки не буде (се) Богом зведено. А якщо од Бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть (від неї) одняти, бо хоча добре (се) — берегтися, (та) Боже оберігає ліпше єсть од людського»¹.

В українській історії педагогіки Володимир Всеволодович Мономах заклав основу гуманістичного виховання. Близький гуманному ставленню до дітей-сиріт, жінок-вдів, повати дітей до навчання, прагнення до освіти.

Автор «Повчання» вимагав від отроків-дружинників бути милосердними до полонених, проходячи серед інших народів не кривдити їх. «Він виступав проти зловживання владою урядовців, наказував синам слідкувати за їх діяльністю, стежити, щоб ніхто — ані худий смерд, ані вбога удовиця» не зазнали кривди. Він наполягає на милосердя, справедливе рішення щодо звинувачених: «Не вбивайте ані невипиного, ані винного».

Державний діяч і полководець, енергійний господар, Володимир Мономах в «Повчанні» радить самим виикати в усі господарські і військові справи, а не покладатися ні на управителів, ні на прислугу, ні на воевод.

Слід вважати, що завдяки особистим позитивним якостям (невичерпна енергія і працьовитість, военний талант, вміння ведення державних справ, любов до освіти, науки, мистецтва, культури) Володимир Всеволодович Мономах серед інших князів Київської України-Русі і монахів Європи вигідно виділявся і користувався серед них великим авторитетом.

Про його сприяння культурі знали в усій Європі. Так, коли при будівництві собора св. Якуба і Тертруди у Регенсбурзі не вистачило коштів на його завершення, делегації у складі ченця Маврикія з Хлошцем, не зважаючи на труднощі й небезпеки, пішла до Києва і там від «королів» та польової армії дістали щедрий дар — драгоцінні хутра. Разом з валом купців вони повернулися до Регенсбургу і закінчили со-

1. Там село

бор, який стоїть і тепер. Отже, в Регенсбурзі знали про щедрість київського князя¹.

Настанови молоді, педагогічне бачення всеосяжної проблеми підготовки підростаючого покоління до життя (загартування волі, характеру; формування світоглядної позиції, уміння і навичок; розвиток пізнавальних, пошукових, творчих та розважальних і інших інтересів) свідчать про виховний хист Мономаха, його етнопедагогічний підхід до питань навчання, освіти, формування юної особистості і шкільництва в Україні-Русі княжої доби.

Все «Повчання» свідчить про автора як про високо освічену добродійну людину багатобарвного сприйняття і видтворення оточуючого світу, про неординарний талант письменника. Хто знає, хто відає, яким мудрим педагогом став би свого часу Володимир Мономах, онук Ярослава Мудрого, якби не був змушений відганяти половців від Землі України-Русі, зміцнювати централізовану державу на чолі з Києвом, адже, як відзначають дослідники, «головним прагненням Володимира Мономаха було зібрати воедино Київську Русь, для цього він став енергійно підкоряти собі всі князівства Київської держави»².

Підкорені ним Турово-Пінське князівство, Волинь, де взапочав дбати і про освіту та шкільництво, і про виховання молоді (правда, Мономахові не вдалося повністю підкорити собі Галичину, Чернігів-Сіверськ, Рязань і Полоцьк).

Подібно до Ярослава, Володимир Мономах поріднився з багатьма європейськими дворами: його дружина була дочкою англійського короля, сестра вийшла заміж за німецького імператора, а сини й дочки поодружувалися з особами шведських і датських династій³.

У відділі рідкісних і стародрукованих книг Державної історичної бібліотеки України зберігається Лаврентівський список, виданий 1872 року в Санкт-Петербурзі способом світлодрукування з переписаного в 1377 році, а також перше друковане видання (1767 рік) «Повісті врем'яних літ», що завершується «Повчанням Володимира Мономаха. Ця пам'ятка писемності і національної педагогічної культури України стала вінцем національної педагогічної думки XII ст.

В XX столітті «Повчання» Володимира Всеволодовича

1) Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. — Т. I, — К.: Львів, 1992. — С. 149.

2) Ястрєбов Ф. Київська Русь. — К., 1941. — С. 27.

Мономаха включалось в кілька хрестоматій мовою оригіналу (Хрестоматія по истории педагогики /Сост. Н. А. Желваков. — Т. 4. — Ч. 1. — М., 1938. — С. 13—16; Хрестоматія по древней русской литературе XI—XVII веков /Сост. Н. К. Гудзий. — М., 1955. — С. 35—40; Литература древней Руси: Хрестоматія /Сост. Л. А. Дмитриев. — М., 1990. — С. 104—122; История дошкольной педагогики в России: Хрестоматія /Сост. Е. А. Гребенщикова и др.—М., 1976. — С. 11 — 12; Златоструй; Древняя Русь X — XIII веков. — М., Молодая гвардия, 1990. — С. 163 — 170 та інші).

У «Повчанні» Володимира Мономаха поряд з настановами про побожність, покору княжій і релігійній (церковній) владі, феодалам розкривалися завдання виховання любові до рідної землі, відваги і стійкості в боротьбі проти ворогів; прагнення до діяльності і знань, старанкості в праці тощо. Ідеї виховання, що склалися в Київській Україні Русі, пізніше знайшли дальший розвиток у педагогічній думці українського та інших слов'янських народів¹.

Ставши вершиною і взірцем педагогічної думки Х. П. Русі, педагогічні настанови, поради, сентеції Володимира Всеволодовича Мономаха мали значний вплив на подальший розвиток народно-педагогічних уявлень українців в класичній педагогіці про сімейне виховання, про людські добродії, сприяння блага і відтворення оточуючого світу, а також на еволюційні зміни в офіційній педагогіці України-Русі; вони втримали випробування часом і близько тисячоліття зберігають певну цінність, ніжність, свіжість і чарівність, точність формулювань і раціональність змісту виховання юних українців в усіх історичних епох.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте уривок нарису «Педагогічна думка у Київській Русі»² і складіть схему-конспект по темі: «Педагогічні погляди Володимира Всеволодовича Мономаха» за таким планом:

1. Загальна характеристика «Повчання» Володимира Всеволодовича Мономаха.
2. Зачин повчання.

1. УРЕ. — Т. 17. — С. 450.

2. Повністю нарис надрукований в кн. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., 1991. — С. 21—30.

3. Посилання на авторитет і досвід свого батька Всеволода Ярославовича.

4. Розповідь Мономаха про своє життя, військові походи, господарську діяльність, полювання.

5. Ставлення Володимира Мономаха до освіти, шкільництва, виховання молоді.

6. Лист Мономаха до Олега Святославовича.

7. Моральні заповіді Володимира Всеволодовича Мономаха українській молоді княжої доби.

Педагогічні погляди Володимира Всеволодовича Мономаха.

Уривок нарисів «Педагогічна думка у Київській Русі».

Вищим досягненням педагогічної думки Київської Русі є «Повчання» дітям Володимира Мономаха (1053—1125 рр.) У давньоруській книжності виховання і навчання розглядались в аспекті «пізнання волі божої». Мономах уперше у вітчизняній літературі обґрунтував необхідність зв'язку освіти з потребами життя особистості та її діяльністю. При цьому звернув особливу увагу та необхідність розвитку в дітей ініціативи і працелюбності. Працю він вважав основою успіхів, честі людни і цим протиставив свої погляди церкві, яка розглядала працю як засіб заспокоєння плоті. Щоб викликати в дітей інтерес до постійного «діяння», Мономах свої настанови ілюструє власними прикладами про ризиковані лови на диких звірів, ратні походи, господарські турботи. Він обґрунтовує думку про те, що праця є основним засобом запобігання лінощам у дітей.

Значне місце у творі відведено ролі прикладу старших у вихованні, особливо батьків. Додержуючи такту, Володимир Мономах за зразок ставить власний життєвий досвід; торкаючись морального виховання, він розглядає правила і норми поведінки, які вважав критерієм вихованості особистостей. Велику увагу приділено в «Повчанні» формуванню в молоді почуття любові до батьківщини і готовності захищати її від ворогів. У зв'язку з цим він розробив систему фізичного виховання юнацтва.

Володимир Мономах виклав у «Повчанні» думки про гуманні відносини між людьми. Однак вони не дають підстав оцінювати його як гуманіста, оскільки за своїми переконаннями князь був жорстокою людиною. Навіть митрополит Никифор докоряв йому в листі за покарання і несправедливо засуджених. Гуманістичні мотиви, висловлені у

«Повчанні», були тільки виразом далекоглядної політики князя, спрямованої на запобігання антифеодальним виступам народних мас проти експлуатації пануючого класу.

Загалом «Повчання» є визначною пам'яткою давньоруської педагогічної думки XII ст. Прогресивне значення педагогічних ідей твору полягає у тому, що Мономах уперше серед мислителів Європи обґрунтував необхідність переходу від релігійно-аскетичного виховання до практичних завдань, пов'язаних з повсякденним життям.

Досвід шкіл, народної педагогіки, досягнення педагогічної думки XI—XIII ст. лягли в основу школи, освіти і педагогіки українського, російського і білоруського народів. Свідомість історичної спільності походження, близькість мов, традицій зумовили у подальшому постійний зв'язок і взаємодопомогу братніх народів в усіх сферах життя і зокрема в галузі педагогічної культури.

Р О З Д І Л 3. УСНІ ТА ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ КНЯЖОЇ ДОБИ ПРО ОСВІТУ І ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

3.1. Писемні пам'ятки України—Русі про духовність і моральність виховання підростаючого покоління

На превеликий жаль, досі в природі не існує зводу (зібрання) писемних пам'яток України—Русі княжої доби, які розкривали б педагогічні уявлення давніх українців, як немає звичайнісінької навчальної хрестоматії тих творів. Такий стан пояснюється просто: дуже довгий час примусово вважалося, що український народ з'явився в XV—XVII століттях, що Київська Русь — колиска трьох братніх народів. Ці антинаукові тези не дозволяли дослідникам історії освіти і педагогічної культури в Україні «зазирнути» до справжніх витоків, до першоджерел, а тому вітчизняна історія педагогічної думки, шкільництва виявилася ошуканою, усиченою до невпізнаності, спотвореною.

А досить познайомитися з першоджерелами писемних пам'яток історії освіти, педагогічної думки, шкільництва і української етнопедагогіки, як постає зовсім інша картина — рівень педагогічної культури давніх українців на стільки був високим, що Київська Україна—Русь посіла одне з перших місць серед ранньосередньовічних цивілізацій Європи та й інших континентів.

Виявляється, Україна—Русь мала такі педагогічні твори, що їх концептуальна значимість з більшості позицій і сьогодні не втрачає свіжості і актуальності, а тому пам'ятки писемної педагогічної культури повинні стати доступними кожному майбутньому учителеві української школи.

Найбільш вдалий посібник історії педагогіки (за ред. професора, доктора педагогічних наук М. С. Гриценка) констатує: «До перших пам'яток педагогічної літератури належать: «Шалей», «Златоусты», «Ізмарад», «Пчела», «Злата матиця» та ін. В «Ізоорніку Святослава» (1076), наприклад, даються поради, як краще вчити дітей читати: не поспішати, а роздумувати, про що пишеться в книжці, що означає кожне слово, перечитувати окремі її розділи».

Наступні п'ять неповних рядків знайомлять читача з «Повчаннями» Володимира Мономаха. Оце і все, бо далі здійснено (так поверховий) огляд педагогічних пам'яток України XIV—XVI століть.

То ж княжа доба, яка багата не лише билинно-казковими творами, а й писемними (значить, документальними!) свідченнями високого рівня педагогічної (офіційної і народної) культури української людності, досі перебувала поза увагою дослідників, нехтувалася і відкидалася ними.

Є хоча б потреба зупинитися на перекладній літературі (письменстві), що в ті часи виконувала зовсім іншу функцію, ніж «просвіщення XX століття». По-перше, перекладачі (тлумачі) і переписувачі виділяли з тексту оригіналу національні риси, наділяючи твір характерними ознаками рідного народу, і у такий спосіб наближали рукописну книгу до розуміння широкими масами населення. По-друге, часто переклад набував форми переробки, що «підтягувала» твір до тогочасної української літератури. По-третє, майже до кожного перекладу вносилися народно-педагогічні тлумачення українців тих чи інших подій, явищ, людей, їх моралі тощо. Такими виявилися переклади «Життя Андрія Юродивого», «Мандекти Нікона Чорногорця», «Християнська топографія Козьми Індикоплова», «Пчела», «Чуди Миколи Чудотворця», «Студийський устав (статут)», «Повість про Девгенія» та значний ряд інших, що практично виконували функції власної оригінальної літератури українців княжої доби. До перекладного письма належать ще Євангеліє (всі чотири канонічні були вже відомими в Київській Україні-Русі IX-XI сто-

1) Історія педагогіки / За ред. М. С. Гриценка.—К., 173, — С. 121.

літь), Діянь, Послать апостолів і Одкровення Іоана Богослова (джерела християнської віри), Псалтир, що водночас служив і шкільним підручником) аж до XIX ст.; наприклад Псалтьрь: Издание Училищного при Священном Синоде Совета. — Пб. 1894)¹.

Псалтир слугував джерелом пареміографічних і римованих крилатих висловів на теми моралі, які школярі заучували напам'ять. Високо релігійна поезія Псалтиря була зрозуміла простим читачам і слухачам; вона слугувала людям підрадою, наснагою, застереженням від гріхопадіння і утверджувала прекрасне.

Певний вплив на формування педагогічної думки українців княжої доби були старозавітні книги (окремі уривки історичних, повчальних та пророцьких книг) Старого заповіту (П'ятикнижжя Моїсея, а то й Восьмикнижжя, коли до п'яти Моїсеєвих книг додавалися три Книги суддів ізраїльських), богослужбні і житійні твори («Служебна місячна Минея», «Патерики» — особливо Патерики Синайський, Скитський, Афонський, Єрусалимський та ін.).

Вихованню українських дітей княжої доби в дусі релігійної духовності і моралі, вірності батькам, роду своєму і Батьківщині сприяли твори святих отців церкви. Не всі пам'ятки тих часів збереглися донині, а ті, що дійшли до нас, свідчать про вишуканий стиль письма, високий рівень освіченості і життєвої мудрості авторів писемних пам'яток шкільництва, педагогічної культури.

Святий Іоан Золотоуст (X-XI ст.) автор численних творів, що були викладами недільних евангелій, які об'єднувалися в тематичні збірки «Златоструй», «Златоуст», «Маргарит», також немало його проповідей включалися до інших збірок.

Дослідник давньої української літератури М. С. Возняк дає високу оцінку творчому спадку Іоана Золотоуста, повчання якого «виблискують прегарною поезією».)

Академік Михайло Возняк досліджує також творчість

¹) Довгий час в школах України діяли підручники «Часослов учебный», «Октоих учебный», «Обиход учебный», «Краткая история жизни Господа нашего Иисуса Христа», «Начатки христианского учения, церковной печати», «Начальные уроки по Закону Божию: Учебник для школ грамоты Протоирея П. Смирнова»; «Исторические чтения из Книг Ветхого Завета...» та ряд інших, і жодного посібника не видавалося українською мовою.

²) Возняк М. С. Історія української літератури: У двох книгах. Книга перша. — Львів: Світ, 1992. — С. 104.

Єфрема Сирина, найпопулярнішого церковного письменника XI ст., який розкривав також життя християнства, звичайно вів мову про страшний суд і прихід антихриста. Але найбільш колоритним було слово Єфрема Сирина про злих жінок. Такі твори були досить поширеними в Україні, надзвичайно популярними, тому дійшло до нас їх кілька списків.

«Нема звіра подібного до жінки лукавої й нескромної на язик. Що страшніше від лева межі четвероножними, або лютіше від гадюки між плазунами? Авсеж вони не значать нічого в порівнянні з лукавою жінкою...»

Як же точно ранньосередньовічний автор визначив зло, яке може чинити людина лукава і нескромна на язик! Так цивілізація здавна знає, що слово може убити людину, а може й воскресити, хоча можна убивати і мовчанкою, подекуди оте срібне слово, яке в мовчанні обертається на золото, окрилоє занепалялого духом, дає сили знесиленому, втамовує спрагу заспраглому... Те ж стосується і людського язика, який може бути другом, недругом, порадником, а то и підлимим злодієм, вбивцею...

«А що лев і гадюка уступають їй у злобі, свідчить про це й Премудрий, говорячи: «Краще жити зо львом і гадюкою, ніж жити з лукавою жінкою» (Скрах²).

Слід погодитись, що така оцінка лукавих в письмовій пам'ятці педагогічної культури Київської України-Русі княжої доби повністю відповідає загальнолюдським моралі, здобуткам народної мудрості населення країни, що уже мало чітко сформований національний менталітет.

Цю позицію можуть красномовно підтвердити пареміографічні твори із перекладеного і переробленого з урахуванням особливостей українського населення Київської України-Русі княжої доби в XI ст. збірника висловів і афоризмів «Пчела».

Не місце добродієності, а добротворець місце може прикрасити.

Копати яму під ближнього самому в неї впасти.

Краще мале мати з правдою, ніж багатство без правди.

Краще рану (язву) отримати від друга, ніж лобизати (цілувати) ворога.

Не залишай друга старого, новий не буде йому потрібен.

Не так вогонь палить тіло, як душу розлука з другом.

¹) Там само. — С. 106.

²) Там само. — С. 106.

Злато вогнем випробується, а друг — життєвими випробуваннями...¹

Афористичні твори і римовані висловлювання в княжу добу були на стільки популярними, що майже кожна родина мала рукописні (різної величини) збірки таких творів, що коштували недешево, але були важливим посібником морально-естетичного, духовного, трудового виховання підростаючого покоління.

Серед філософів раннього українського середньовіччя виділяється постать Никифора, митрополита Київського, чия творчість припадає на початок XII століття (помер Никифор в 1121 році) і характерна роздумами про походження добра і зла, спробою проаналізувати «основні сили людської душі» — роздум, почуття і волю, характеризує основні органи відчуття людини. Крім цього Никифор у найкращому творі, до якого час виявив свою схильність і зберіг нам, «Послання Никифора, митрополита Київського, до князя Володимира, сина Воеволода, сина Ярослава» проявив себе як досить оригінальний мислитель, який був добре обізнаним в давній античній та візантійській філософії. Між іншим, за походженням Никифор з Лікії Малоазійської, грек, у Києві опинився з волі константинопольського патріарха. То ще одна риса Никифора викликає подив: буквально за кілька літ оволодів українською мовою, наявною перекладною і вітчизняною літературою з проблем теології, релігії, церкви, духовного і морального виховання; засвоїв відомі в країні твори іншими мовами.

Як і Платон, Никифор дотримується позиції християнського дуалізму душі і тіла, нерозривного зв'язку між розумом і моральним початком, а інколи (підсвідомо, стихійно) опирається на позиціях безсвідомого матеріалізму²

Значно вплинула на формування педагогічної думки XII ст. пресвітеріо відома «Повість врем'яних літ» (перша редакція III р.) написана славнозвісним Нестором. Вона зберегла і повідала світу кілька досить повчальних легенд, переказів, повчань та корисних порад, що готують молодь до життя, до випробування долі.

От невеличка частка легенди про виникнення Києва, в

1) Древнерусские афоризмы/В кн.: Златоструй: Древняя Русь X-XIII веков. — М., 1990. — С. 146.

2) Докладніше див.: Никифор, митрополит Киевский. Послание к князю Владимиру/В кн.: Златоструй: Древняя Русь X-XIII веков. — М., 1990. — С. 170-178.

якій, мов давній відгомін віків попередніх, позначились гекзаметр Гомерових творів, речитатив першоукраїнських думбилиць.

Поляни ж жили осібно і володіли родами своїми,
І до цих братів, отже, були поляни,
І жили кожен родом своїм.

І були три брати. Одному ім'я Кий,
А другому — Шек,
А третьому — Хорив,
І сестра їхня — Либідь.

І сидів Кий на горі, що й нині зветься Шекавиця,
А Хорив — на третій горі, від нього ж прозвалася
Хоривиця.

І в ім'я брата свого старшого заклали городок
І назвали його Київ.

Не просто констанція факту заснування міста Києва, зверніть увагу саме на честь старшого брата Кня! І цим підкреслюється давня традиція українців шанобливого ставлення до старших в сім'ї, що завжди було стрижнем народно-педагогічних уявлень наших пращурів.

А перед тим йшла мова про першу лазню, про звичаї і традиції тіло тримати в чистоті, гарті (паріння з вішником, контрасні по температурі водяні процедури тощо), що теж характерне для полян-княн як стійка і довготривала традиція до гартування організму, його гігієни.

«Повість врем'яних літ» — перша своєрідна енциклопедія педагогічної думки Київської України-Русі княжої доби, яка при близькому, так би мовити, розгляді концентрує офіційне і народне уявлення про сім'ю, родину і сімейне та родинне виховання дітей, підлітків, юнацтва (духовне, моральне, фізичне, трудове, естетичне), навчання і освіту підростаючої покоління; традиції життя певних племен і ті, що в процесі розвитку людності поступово переростали в характерні риси менталітету українського народу.

То ж «Повість» врем'яних літ» гостро засуджує зло і славить добро, адже зло завершується покаранням, добро — завжди благородне, а тому першу педагогічну пам'ятку слід розглядати і як таку, що стверджує гуманітарні основи виховання, добрі починання і почуття пропагандою безпосередньо прекрасного та викриттям спотвореного.

1) Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком) /Переклад, післяслово та коментарі В. В. Яременка.—К.: 1990.—С. 16—17.

Повістанку і перекладач «Повісті врем'яних літ» В. В. Яремко стверджує:

«Наскрізним в літописі є пелігійня концепція людини і світу, вогонь любові до рідної землі і патріотична тривога за її долю бо «земля наша велика й багата тільки людв в ній дима» бо «Бог пач владу, кому хоче», бо «для Русі іпиття — веселість, не можемо без того». Наскрізним в «Повісті врем'яних літ» є висока поезія у сув'язі з епічним спокоєм, живі барви русько-української землі, оспод героїки в змалюванні воїнів і подій. Так, у пісні про Святослава поет творить його образ як типовий образ руського воя, а з довгого боку — це вже прообраз козакського полководця — чи Сагайдачного чи Сінка, чи Богуня»¹.

«Повість врем'яних літ» зафіксувала вірування давніх українців — доброзичливі і зловісні вішунання та ставлення до них простолюдинів і вельмож; здійснює немало екскурсів по глибини всесвітньої історії, до історії біблійських народів, їх легенд, місць помешкання, воєн притч. Міжчасовий зв'язок перелук полій, явищ, ідей — то теж заслуга одної з першої пам'ятки педагогічної культури українського народу «Повісті врем'яних літ», що зазнала кілька редакцій (1116-1118-1119) і зберегла свою первозданчу свіжість та оригінальність.

Автор «Повісті врем'яних літ» літописець Нестор пропагуючи християнську мораль, заклав основи патріотичного виховання, яке полягало в любові до рідної землі, готовності до її захисту, єдності слов'янських народів. Ці ж ідеї мають місце і в інших працях Нестора, зокрема в повісті «Сказання про Бориса і Гліба».

До писемних пам'яток педагогічної культури Київської України-Русі княжої доби належать твори історичні (хроніки Малаля Юрія Гнінника, «історична Палєя» та ін.); приповіданнявчі географічні твори «Шестиднев» «Фізіолог», «Християнська Топографія» (Колмографія) Козьми Інлікопцєва, «зложні повісті» «Стефаніт і Іхнілат», «Олександрія», «Троїцька війна» «Премудрий Акип» та ряд інших.

Таким чином, княжна доба Київської України-Русі характеризується досить активним розквітом педагогічних ідей, появою окремих писемних пам'яток шкільництва, освіти і педагогічної культури. Відомо, що до ХХ століття дійшла така кількість рукописних пам'яток педагогічної культури, що дає всі під-

1) Яремко В. На замовлення вічності/У ки.: Повість врем'яних літ. — К., 1990. — С. 486—487; зворот.

стави вести мову про досить високий її рівень, який ні в якому разі не уступав рівня світових цивілізацій того часу, а з багатьох питань випереджав більшість з них. Тому не дивно, що до Київської України-Русі прибували царевичі провідних династій Європи за освітою і вихованням; шкільництво теж випереджало час, а педагогічна думка була найбільш передовою і прогресивною, що підносило саму державу серед інших як найбільш розвинену, з власною наукою і високим рівнем педагогічної культури.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте виклад розділу «Остромирове Євангеліє: Перша датована пам'ятка педагогічної культури України-Русі статті «Українські джерела славетної пам'ятки»¹, складіть поширений план і дайте відповіді на такі питання:

1. Чому більшість писемних пам'яток педагогічної культури України-Русі княжої доби носить релігійний, церковний, клерикальний і духовно-моральний християнський характер?

2. У чому педагогічна спрямованість і значення Остромирового Євангелія 1056-1057 рр.?

3. Чи відомі вам пам'ятки педагогічної культури інших народів, які Україна утримувала б у себе і не віддала б народів, хто її створив і володів нею? Мотивуйте свою відповідь.

Остромирове Євангеліє

Перша датована пам'ятка педагогічної культури України-Русі

(За Д. Т. Федоренком)

Остромирове Євангелія (1056-1057 рр.) — перша датована пам'ятка писемності українського народу, його педагогічної культури, про яку деякі вчені сусідньої держави твердять як про унікальну пам'ятку російського народу (А. Востоков, Ф. Фортунатов, Д. Лихачов та ін.).

Однак письмо в Україні існувало задовго до прийняття Християнства в Україні-Русі 988 року, тому людність була знайома з Біблією (Старий і Новий Заповіти) в перекладах рідною мовою.

Матимемо на увазі, що тексти Остромирового Євангелія

¹) Повністю стаття «Українські джерела славетної пам'ятки». Оублікована в журналі «Українська культура» № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

1056—1057 рр. запозичені з більш ранніх книг, переклад яких здійснили, як свідчить легенда, першовчителі християнства Кирило і Мефодій. Кожен пергаментний аркуш Остромирового Євангелія виконаний красивим уставним письмом, часто з позолотою, в дві колонки, 294-й аркуш має традиційну для таких творів приписку:

«Слава Тобі, Господи, Царю Небесний, за те, що удостоїв мене написати це Євангеліє. Написав я його для раба Божого, названого при хрещенні Йосипом, а по-мирському Остромира, який був свояком князя Ізяслава... Сам же князь Ізяслав правив престолом батька, своєму свояку Остромиру в Новгороді...»

Зробив цю приписку укладач Остромирового Євангелія Київський дякон Григорій. То ж це перше свідчення про українське походження пам'ятки красного писемства і педагогічної культури.

«Повість врем'яних літ» свідчить, що в літо 6563 (1055) прийшов Ізяслав і сів у Києві. Отже, текст приписки та літопис свідчить, що Остромирове Євангеліє писалось для киян-поляк за походженням, інакше кажучи, для українців.

До того ж не викликає сумніву, що пам'ятка створена на землях України-Русі.

Остромирове Євангеліє ще зветься Апракос, або ж книга для читання в церкві за певною послідовністю, яка враховує давні українські традиції. Уже одним одним Остромирове Євангеліє пабуває ознак пам'ятки педагогічної культури доби.

Автор-укладач Остромирового Євангеліє дякон Григорій був з цих же країв, походив з киян-поляк, мав найтісніші зв'язки з Києво-Печерською лаврою, був знайомий з книгозбірнями Ярослава Мудрого (та чи й не був одним з його родичів?), бездоганно знав не лише книгу книг Біблію, а й Божественну літургію (службу). Інакше чим пояснити, що Остромирове Євангеліє має послідовні щоденні читання з різних євангелістів від Великодня (Пасхи) до П'ятидесятниці (Трійці), суботні і недільні читання наступних тижнів року.

Так, із 172 євангельських читань 142 становлять читання на літургії інші — на вранішній, що робить цю пам'ятку співвідною із Статутом церковних читань.

То ж це Євангеліє водночас є і пам'яткою церковно-педагогічної культури.

Остромирове Євангеліє корінням сягає у найдавніші про-

шарки української писемності, а міждержавні зв'язки Рюриковичів—Ігоря та Ольги, Святослава й його синів Ярополка, Олега, Володимира, одинадцяти синів Ярослава, у тому числі й Ізяслава, свату якого Остромиру й написане Євангеліє, — підносять цю коштовну пам'ятку на рівень міжнародної і світової ваги цінності — корони духовності середньовічної України.

Свого часу академік А. Востоков припускав зв'язок цієї рукописної коштовності з південними слов'янами, дивувався «малоросійському слову упир», вжитому в Євангелії. Перший міністр освіти Української Народної Республіки Іван Огієнко в одній з наукових праць констатував, що Остромирове Євангеліє написане саме в Києві. Йі документально довів, що місце його зберігання було не Новгородське, як твердили деякі вчені, а Київське. Огієнко відкидає судження про новгородські елементи мислення в мові Остромирового Євангелія. Він стверджує, що на пергаменті помітні подряпини та підчищення тексту, виправлення його змісту, а лексика приписки диякона Григорія засвідчує не новгородське походження укладача пам'ятки. Ця праця донедавна була заборонена і із спецхранів не видавалася.

Довгий час Остромирове Євангеліє використовувалось і як богослужбна книга, і як навчальний підручник школи, що діяла при Софійському соборі Києва.

На звороті першого аркуша Євангелія, де є відображення лику Євангеліста Іоана з учнем Прохором, обидва образи дають характерні риси давньоукраїнського, точніше було б сказати, ранньохристиянського українського образотворчого мистецтва, а саме: деталізований розпис прочерком з наступним розфарбуванням лику, традиційна рослинна, геометрична і зооморфна орнаментация оздоб.

А традиція розкріпачених буквиць, яка не властива у такій мірі жодній іншій цивілізації, окрім українському середньовіччю! Такою ж давньою є традиція кольорового художнього виписування буквиць — заглавних літер, що наявні майже у всіх рукописних пам'ятках України.

Художнє оформлення буквиць Остромирового Євангелія, урочисте «велике» уставне письмо сприяло кращому розумінню і засвоєнню тексту добре ілюстрованого підручника, що виконаний за найвищими естетичними вимогами. Кожен, хто хоча б один раз зустрічався з цією унікальною писемною пам'яткою, на все життя залишався полоненим нею — така майже магічна сила оформлення Євангелія-Апракоса.

Остромирове Євангеліє дає нам зачини типу «У той час», «Сказав Господь» та ін., що свідчить про зв'язок пам'ятки з усним мовленням, а це покращувало використання книги в педагогічному процесі.

Дослідник і перекладач «Новісті врем'яних літ» В. Яременко довів, що у літопису, якщо текст розчленувати на логічні фрази, обрамлені однаковим початком, виявляється поетичні вставки. Так само, коли взяти Євангеліє і дослівно записати ритмічними за логікою й орфоепічними нормами давньої мови рядками, раптом теж побачимо первісно-поетичний текст:

У той час приходить Іван
І проповідує в пустелі Іудейській
І рече: покайся
Бо наблизилось
Царство небесне...

Таким чином, Остромирове Євангеліє — Апракос 1056—1057 р. знайомство читачів з витоками національної поезії, допитливих навчало законам віршування, задаючи поштовх для розквіту української поезії ранньосередньовічної княжої доби, фольклору нашого народу.

Дуже шкода, що не дійшли до нас (чи, може навмисно знищені?) давньоукраїнські білиці, ті, що у піснній чи речитативній формі свідчили життя визначних співвітчизників. А от російськомовні білиці, між іншим, зберегалися. В доскіпливого дослідника вкрадається сумнів: чи не сталося мовно-фонетичної та орфоепічної вивеліяції українських білиць під російські білини ще в ті далекі часи, коли тільки зароджувалась реакційна за своєю суттю ідея великого брата і беззастережно та категорично заперечувалось і відкидалось усе українське?

Однак ніякі утиски, визиск, переслідування і заборони не могли зупинити процес розвитку народно-поетичної творчості — мудрої скарбниці всіх століть.

Ще не простежено таємничий шлях Остромирового Євангелія від Києва до Санкт-Петербурга, де ця унікальна пам'ятка зберігається в державній публічній бібліотеці ім. Сатликова-Шедрина. 1720 року імператор Петро Перший, якого після знищення Батурина наречуть в Україні Петром Гориславовичем, видає відомий указ про зібрання (конфіскацію) історичних документів з усіх монастирів та церков. Того ж року Остромирове Євангеліє помандрувало з Москви (як потрапило туди?) до Санкт-Петербурга.

Господи! Скільки грабовано український народ, його культуру! Хто тільки не знищував наші святилища, храми, монастирі, музеї, бібліотеки. Хто тільки не тягнув з України обозами, ешелонами, машиннами, пароплавами, літаками. Крали золото й ікони, хліб, сало, рукописи, худобу і манускрипти, копалини й першодруки, рукописні пам'ятки освіти, шкільництва і педагогічної культури. Грабували дикуни і кочівники, князі й царі, королі й пізніші правителі, дії яких інакше, як розбоєм, не назвеш. Кожен російський цар в українцеві вбачав раба. Україну вважав окраїною імперії, додатком центру, одне слово Малоросією.

І всіх заздросі брали, що Київська Україна—Русь має так добре розвинену писемність, шкільництво, освіту, що її давня цивілізація по своєму розвитку значно випереджала інші, відомі всьому світові, цивілізації.

Тому й грабували Україну—Русь хто тільки міг і що тільки могли.

А Україна завжди лишалась благородною і вихованою.

Коли кілька літ тому у нас знайдено першоболгарську рукописну книгу, то ж вистачило чемності та історичної справедливості повернути національну свяциню тому народові, кому вона належить. Чи настане час, коли Санкт-Петербурзька влада й уряд Росії виявлять такий же глузд, наукову тверезість та справедливість, щоб повернути ранньосередньовічну коштовну корону України Остромирове Євангеліє її власнику—українському народові, церкві Софії Київській, для якої написана пам'ятка? Не гнівіть Господа, панове!

3.2. Педагогічна поема Київської України—Русі княжої доби.

Здавна відомо: історична правда завжди одна, як би її не приховували чи замурували за колонауковими лавинами інсуніації. Це повністю стосується і безсмертного «Слова про похід Ігорів» (1187 р.), навколо якого вже понад два століття гримлять промови і шугають блискавки з досить значимого «букету» доведень:

— «Слово про похід Ігорів» є оригінальним твором чи красивою і вдалою фальсифікацією;

— Що славить, а що засуджує «Слово...» і його автор;

— Хто ж є насправді автор «Слова про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега» (саме так повно називається поема), яка педагогічна позиція Автора славнозвісної поеми і у чому ж її пізнавальне значення?

Переповідати ці проблеми — неблагородна справа, а от простежити, чому «Слово про похід Ігорів» після святкування його 800-річчя стали називати педагогічною поемою XII століття варто, адже такого аналізу ця пам'ятка ще не знала.

Повертатися до підозрювань у оригінальності появи і нобування «Слова про похід Ігорів» просто не варто, адже в академіях наук багатьох країн світу в різний час, у тому числі і з нагоди 175-річчя першої публікації славетної пам'ятки (1875 р.), 800-річчя виникнення (1987 р.), це питання остаточно і доказово знято з порядку денного; українські вчені із світовим ім'ям довели самотність і оригінальність лісенної пам'ятки Київської України—Русі княжої доби (XII ст.) (В. Петерц, В. Адіанова-Петерц, М. Гудзій, М. Грунський, С. Маслов, О. Білецький, Є. Кирилюк, О. Назаревський, П. Попов, Л. Махновець та багато інших).

Український народ широ вдячний російському історику Олексію Івановичу Мусіну-Пушкіну за відкриття (спершу придбання у вихованця Київської духовної академії колишнього архімандрита Іоїля Биховського, а потім—публікація пам'ятки)¹ прикраси просвіщеного XII ст., твору, що хвацько розбурхує наукову уяву і ламає амбіціозні списи. Так відомий академік Росії Борис Олександрович Рибakov ще 1950 року без ніяких застережень чи навіть припущень твердив, що «Слово про похід Ігорів» (1187 р.) є перлинною російської літератури (курсив авторів) домонгольського часу і яке стоїть у першому ряду зразків світової поезії поруч французької «Пісні про Роланда», із грузинською поемою Руставелі «Витязь у тигровій шкірі»².

І не було б заперечень академіку Б. О. Рибakovу, якби він пояснив, що «Слово про похід Ігорів» мало значний вплив на розвиток російської літератури, то було б історичною правдою. Але ж безапеляційно приписати пам'ятку красною письма і педагогічної культури України—Русі княжої доби (нині уже ніхто з неупереджених дослідників не сумнівається, що в ті часи українська людність була давно сформована, племена ж росіян перебували на стадії лише первісного розвитку північніше полян—киян, про що пи-

¹ О. Мусін-Пушкін опублікував пам'ятки української культури княжої доби «Лаврентіївський літопис», «Руську правду», «Повчання Володимира Мономаха», «Книги Великому кресленню», «Хронограф», до якого входило і «Слово про похід Ігорів», та інші пам'ятки.

² Рибakov Б. А. Культура Древней Руси. — М., 1956.—С. 24.

сав навіть Нестор-літописець!) російському народові і російській літературі є профанацією історії, безпардонним викривленням історичної правди.

На превеликий жаль на такій чи схожій позиції стоїть більшість російських вчених (навіть визнаних авторитетів як приміром, академіки Д. С. Лихачов, Б. Д. Греков, С. П. Обнорський, Л. А. Булаховський) та майже всі інші дослідники «Слова...» різних літ, які вивчали пам'ятку в умовах тоталітарного утиску і переслідування всього національного, що процвітали в умовах колишнього Радянського Союзу.

Але ж всупереч твердженням російських вчених є чимало доказів протилежного, адже «Київська Русь — назва придумана не щоб принизити Русь, а щоб звеличити її...»¹

Відомий дослідник українській давнині і дохристиянської Рідної Української Народної Віри (РУНВіри) Лев Силенко, виходячи з глибокого неупередженого аналізу появи Русі Київської і Русі Московської, приходять висновку:

«Русь Московська не має жодних політичних і моральних прав вважати себе продовженням історії України (Русі). Русь Московська має політично-моральне право вважати себе продовженням прославленої історії Татаро-Монгольської орди не тому, що на територіях, на яких вона панує, пливають ріки Баринш, Унжа, Кострома, Уфтіюга, Чагода, Піжма, Клязьма, Алатир, Москва, Іргіз, Кама, які своїми назвами пов'язані з тюркськими мовами, а тому, що найвизначніші історики Московитії, Карамзін, Безтужев-Рюмін, Соловйов та інші твердять, що Москва—«продукт могутньої Татаро-Монгольської орди»².

Останнім часом в Росії все частіше звучить трактування Ігоревого полону майже як веселу прогулянку, збиваючи вістря патріотизму. Навіть знаменита опера Бородіна «Князь Ігор» раптом набуває новий фінал — весілля між князями-русичами і княжними половецькими. Але ж це, м'яко кажучи, не зовсім відповідає історичній правді.

«Князя Ігоря Святославовича половці тримають у неволі. Удень і вночі стоїть біля нього сторожа—15 половців очоленіх 5-ма синами знатних половецьких воєначальників; начальник сторожі—половець Лавор...»³.

В художньому кінофільмі «Князь Ігор» (Мосфільм, 1970),

¹ Силенко Л. Мара Віра. — С. 604.

² Там само. — С. 605.

³ Силенко Л. Мара Віра. — С. 612.

мультиплікаційному кінофільмі «Сказання про Ігорів похід» (режисер Н. Василенко, художник Е. Кирич, Київ: Укрмультильм, 1971) не говориться про легкість половецького полону князя Ігоря, але не йдеться й про українські джерела цієї пам'ятки літератури і педагогіки України — Русі княжої доби.

«Слово о полку Ігоревім» вивчається в сучасній школі України в курсі рідної і російської (у складі зарубіжної) літератур. Але і тут пора переглянути позиції відомим методистам, які стверджують, що ця пам'ятка належить... «російському народові», «є спільною спадщиною трьох братніх народів — російського, українського і білоруського» та под.

З цих позицій написано посібники для вчителів О. В. Ковальчука «Вивчення «Слова о полку Ігоревім» у школі». — К.: Рад. школа, 1964; С. П. Пінчука «Слово о полку Ігоревім»: Літературний нарис — К., 1968; його ж: «Слово о полку Ігоревім»: Посібник для вчителя. — К.: Рад. школа, 1990 та ін.

Навіть найновітній посібник «Російська мова та література». Частина 1: Завдання та тести: Посібник-довідник для вступників до вищих навчальних закладів із спеціальності «Російська мова та література». — К.: Генеза, 1993 (автори Г. М. Миронова, Л. А. Кудрявцева, А. Ю. Межеринська, Н. М. Нагорна, О. А. Кузьменко) з 29 завдань і запитань трьох рівнів жодним не вказує на українське походження пам'ятки і лише в одному (№ 1 третього рівня) пропонується абітурієнтам дати відповідь на питання: «Хто із відомих російських і українських письменників здійснював поетичні переспіви «Слова о полку Ігоревім»? (С. 383).

І цей посібник-довідник затверджений Міністерством освіти України як навчальний посібник для абітурієнтів вищих навчальних закладів (рецензенти не вказані).

Про наочний посібничок «Слово о полку Ігоревім» (20 картин і текстовий додаток. — К.: Мистецтво, 1988) вестн мову — і поготів: жодного слова про українські джерела.

Таке ставлення до пам'ятки вітчизняної (національної) художньої і педагогічної культури науково і методично виправданим назвати не можна навіть умовно.

Беззаперечно (багато разів доведеною) історичною істиною є:

1. Див. Літописи Переяслава південного, Повість врем'яних літ: За Іпатським списком; За Лаврентіївським списком та ін.

1. «Слово про похід Ігорів» з'явилося на землях України—Русі княжої доби¹.

2. Дійовими особами пам'ятки є українці—русичі (дружинники-воїни), їх князі, що і за походженням, і царюванням є цілком інші, як представники української людності княжої доби¹.

3. Князь Ігор Святославович із своєю дружиною—військом боронив землі українські, які ніколи не належали російським князівствам, що історично з'явилися значно пізніше, слідом за виникненням Московського князівства; то ж «Слово...» могло належати лише людності, яка тоді існувала,—українцям.

4. «Слово про похід Ігорів» в населених пунктах Київської України—Русі княжої доби було поширено в різних літописних варіантах, в рукописних списках; і поетична пам'ятка, як твердять деякі дослідники, теж була поширена багатьма копіями, які загинули під час монголо-татарської павали; час зберіг лише єдиний примірник, що потім куплений О. Мусінін-Пушкіним.

5. Великі князі Київської України—Русі заснували численні міста, які згодом перетворяться в населені пункти росіяк, дали сусідній братній країні, що історично лише формувалась, князів Ярослава Мудрого, який довгий час володів Новгородом, відомих Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського, Всеволода «Велике Гніздо», Давида Гліба Ростиславовича, Олександра Невського, Івана Каліту та ряд інших, більшість яких, як відомо, з'явилися на історичній арені значно пізніше після Ігорового походу і створення пам'ятки, що уславила Україну-Русь з її високо художньою поетичною літературою і мудрою педагогічною культурою, втілених в «Слові про похід Ігорів». При чому, ця пам'ятка справді стояла врівень досягнень світових цивілізацій в галузі інтелектуального розвитку суспільства, постановки виховання, освіти, шкільництва і етнопедагогіки, але ці успіхи приписувати стану російської літератури науково невиправдано, глибоко помилково і тенденційно (упереджено), що є нічим іншим, як шовіністично-націоналістичним підходом вчених росіяк у визначенні витоків власної культури і оцінці значимості досягнень

¹ Ігор — син чернігівського князя Святослава Ольговича, внук муромський і чернігівський князь Олега Святославовича, який княжив у Новгороді-Сіверському (нині районний центр Чернігівської області); великий київський князь Святослав Всеволодович названий отцем Ігоря і Всеволода Святославовичів по старшинству...

братнього слов'янського народу, чие коріння ховається ще в трипільській культурі.

Оригінальність походження «Слова...», відсутність фальсифікованих підробок доведені всіма дослідниками з України і діаспори, хто торкався цієї проблеми, вченими Росії, Білорусії, інших слов'янських країн, адже пам'ятка визнана цивілізованим світом, перекладена багатьма мовами в державах, де є центри славістики (США—переклали Р. П. Якобсон, Ю. Бешарова; Болгарія — Б. Ангелв, М. М. Дилевський; Румунія — А. Болдур; Польща — Ю. Тувім, А. Обремська-Яблонська; Югославія — М. Панич-Сурепа; Чехословаччина — С. Больман та інші).

«Слово...» читають в перекладі рідною мовою латиші, грузини, вірмени, абхази, казахи, башкири, узбеки, карели; євреї (мовою їдиш), татари інші народи, що населяли колишній Радянський Союз.

Сучасною українською літературною мовою «Слово про похід Ігорів» читали в перекладах і переспівах ХІХ—ХХ ст. за кількома фундаментальними і досить оригінальними перекладами і виданнями.

Поетичні переклади і переспіви здійснювали Тарас Шевченко, Степан Руданський, Юрій Федькович, Іван Франко, Панас Мирний, Микола Чернявський, Василь Щурат, Максим Рильський, Наталя Забіла, Василь Шевчук, Олексій Коваленко та інші.

Належачи до різних історичних епох і художніх (наукових) шкіл, перекладачі і переспівувачі «Слова...» рідною мовою знайомили людність своєї епохи із безсмертною пам'яткою писемності. І не випадково найбільше перекладів і переспівів здійснено українською мовою, бо то мова народу, який по праву є спадкоємцем писемної художньої поетичної, усної фольклорної і етнопедагогічної культури людності, яка породила і розвинула ту культуру і саму пам'ятку.

Звернімо увагу, що славить «Слово про похід Ігорів» і його Автор, що ними не схвалюється і засуджується, бо все те має прямий безпосередній і опосередкований вплив на формування виховних ідеалів у підростаючого покоління тих да-

1. Основні з них: Слово о полку Ігоревім: В українських художніх перекладах і переспівах ХІХ—ХХ ст.ст. — К.: АН України, 1953; Слово о полку Ігоревім: Збірник. — К.: Рад. письменник, 1955; Слово о полку Ігоревім (Упор. О. В. Мишанича. — К.: Рад. школа, 1989; Слово о полку Ігоревім: Поетичний переспів Олексія Коноваленка. — Дніпропетровськ, 1960.

леких часів (та й сьогодні!), на формування і закріплення народнопедагогічних уявлень давніх українців про патріотизм і духовність, про рідну землю і любов до неї, про героїзм і його прояви, про моральність взаємин, єднання в боротьбі проти іноземних ворогів-нападників і все інше, що є предметом і об'єктом художнього аналізу в славнозвісній пам'ятці, що понад 800 років вважається перлиною світової поетичної класики і загальнолюдської педагогічної мудрості. В «Слові про похід Ігорів» виховує все: природа і її явища, віщування і народні прикмети, воїни (дружинники) і поєначальники (князі), простолюдини і жінки-українки, половецькі нападники і їх князі, людські взаємини княжого оточення і міжусібні чвари князів, висока мудрість і звичайнісінькі прорахунки, почуття любові (до рідної землі, свого народу, Київської України-Русі) і ненависті до ворогів та їх загарбницьких нападів на наші землі...

Уже заспів «Слова про похід Ігорів» чарує навіть сучасного вимогливого читача поетикою, ритмікою і своєю образністю, глибиною почуттів:

Чи не гоже було б нам, браття,
почати старими словами ратних повістей
про похід Ігорів,
Ігоря Святославовича?

Початися ж цій пісні по билицях часу нашого,
а не за вимислом Бояна.
Боян-бо віщий,
якщо кому хотів пісню творити,
то розтікався мислю по древу,
сірим вовком по землі,
сізним орлом під хмарами!

Коли нагадати, що внутрішній поетичний розмір ритміки фраз «Слова...» свідчить про тісний зв'язок з народно-поетичними творами того часу, з билицями, що є попередниками українських дум і були дуже популярними, то вони виконувались досить часто.

Власне кажучи, билиці виконували багатозначиму функцію: несли певні історичні відомості, повчальні розповіді

1. Тут і далі ритмічний переклад «Слова про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега» подано за: Слово о полку Ігоревім / Упоряд і примітки О. В. Мишанича. — К.: Рад. школа, 1989. — С. 7—63.

(сюжети-притчі), формували відповідні уявлення, характерні почуття, волю, характер, звичаї, навички, одним словом, були своєрідним усним підручником національної етнопедагогіки, джерелом натхнення і насолоди.

Довгий час в Україні існувало переконання про думи та історичні пісні, які ніби є ілюстраціями чи виразниками лише історичних подій XIV—XVII та пізніших століть¹, навіть не здійснюючи спроби «зазирнути» до більш давніх епох розвитку української людності. Правда, 1939 року у першому томі документів і матеріалів з історії України було вміщено п'ять... билин, а саме: «Вольга і Микула Селянинович», «Ілля Муромець і Словей розбійник», «Ілля Муромець і Калін цар», «Ілля Муромець і Ідолице» та «Шелкан Дудентьевич»².

Немає дива у тому, що названі твори опубліковані російською мовою. Найголовніша тому причина — відсутність українських відповідників, отих давніх билиць, що були попередниками перших дум і які безжально знищені в ході похрещення України-Русі, а згодом і — жорсткого процесу русифікації.

Включаючи до першого тому документів з історії України думи російською мовою, професор М. Н. Петровський виходив, очевидно, з того, що ця група народно-поетичних творів сконцентрована навколо Володимира Великого, Київського князя, «сина рабині», втілення прогресивної феодальної держави (Б. О. Рибаків).

Цікаво, що Ілля Муромець в билинах називається не просто добрим молодцем, «а старим козаком Іллею Муромцем» (то чи не варто переглянути час появи українського козацтва?).

Народність образу Іллі Муромця підсилюється його походженням (селянський син), інші билинні (літописні, казкові і пісенні) образи давньоукраїнських козаків теж народного (а не знатного чи князівського) походження: Кирило

¹ Див.: Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах—К., 1955; Думи / Упоряд., підготовка текстів, вступне слово та примітки М. П. Стельмаха. — К., 1959; Народні думи, пісні, балади / Вст. ст., упоряд. текстів та примітки В. В. Яременка. — К., 1970; Українські народні думи та історичні пісні / Упоряд. та примітки О. Таланчук—К., 1990 та інші.

² Історія України: В документах і матеріалах з Т. І. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть (Відпов. редак. С. М. Белоусов, — К.: АН України, 1939. — С. 225—250.

Кожум'яка — народний багатир, Добриця Никитович — княжий кошов, воротар.

В билинах простежуються скельця від розгромлених колись билиць, зв'язок з циклом «княжих пісень», що створив легендарний «віщий Боян». Завдяки «Слову про похід Ігорів» прийдешні покоління дізналися про проблематику віршів і пісень Боянових, що славили князя.

Билиці українські, Боянові твори відіграли теж важливу роль у формуванні педагогічної думки в Україні княжої доби.

Немало хто схильний думати, що Боян — то власне ім'я одного з княжих поетів, дехто схильний думати, що це узагальнене ім'я, яким у ті часи називали літераторів.

Різні джерела дають різну характеристику Бояну, знаменитому піснетворцю XI—XII століть, про якого йдеться в одному з написів на стінах Київської Софії. Відомо, що віщий Боян складав поеми і поетичні твори для виконання з музичним супроводом, сольо чи акапельно. Він присвячує свої пісні і поеми подвигам співвітчизників.

Інші джерела стверджують, що Боян був придворним співцем (академік Б. О. Рибаків), але за будь-яких обставин він добре знав українську міфологію, билиці та пісні, що виникли кілька століть до написання «Слова...». Тому деякі дослідники твердять:

«Без високого розвитку міфології, міфопоетичної творчості і епосу неможливе було б створення такого шедевр світової літератури, як «Слово про похід Ігорів». Воно виникло на ґрунті не християнської релігійної ідеології, а тієї народно-поетичної культури, яку християнство всіляко переслідувало і руйнувало. Якраз введення християнства і його багатовікова боротьба проти так званого язичества призвели до практичного знищення винятково багатой давньослов'янської (читай: української — автори) міфології. А міфологія була важливим джерелом розвитку мистецтва і мала неминучу естетичну цінність»¹.

Варто додати, що глибоке знання міфології, народно-поетичної творчості, обрядів і традицій своєї етнічної людності забезпечує високий рівень інтелектуального розвитку і патріотичної вихованості підрастаючого покоління. А «Слово про похід Ігорів» засвідчило надзвичайно високий рівень обізнаності автора давньоукраїнської поеми в фольклорній скарб-

Козуля О. Я., Ульяновський В. І. Джерела культури давньоруської держави // Рад. школа, 1987. — № 12. — С. 61.

ниці, особливостях способу життя населення різних верств Київської України-Русі княжої доби, в риторичі, поетичі та педагогічній того часу, що свідчить про нього як про найбільш освічену, інтелектуально багату і геніальну особистість свого часу.

На жаль, точного імені Автора «Слова про похід Ігорів» історія не зберегла, а сам він, напевно, навмисне «приховав» своє авторство. І все ж ми багато знаємо про Автора: він високо одарований, освічений і талановита людина; історик, філософ і мовознавець, педагог і народознавець; можливо, учасник описуваних подій, боярин, княгиня... Академік Б. О. Рибаків внаслідок багатолітніх пошуків, що виплились в авторитетні дослідження «Слово о полку Ігореве»¹ и его современники», «Русские летописцы и автор «Слова о полку Ігореве»² приходить висновку, що Автором безцінної пам'ятки культури XII ст. міг бути «Петро Бориславович — літописець «Мстиславового племені»; сина Мстислава (Ізяслава) і двох його онуків (Мстислава Ізяславовича і Рюрика Ростиславовича). Великий знавець військової справи, дипломат і один з кращих літописців XII ст., який документував свою розповідь копіями княжих договорів, княжим листуванням, полениками походів. Абсолютно позбавлений придворного підлабузництва!».

Академік Д. С. Ліхачов констатує, що Автор «Слова...» міг бути чернігівцем і княгиним; дружинником і придворним, однак «вільної» від соціальної залежності світоглядності³.

Один з визначних українських дослідників «Слова...» академік М. С. Возняк згадується більш доказовим, стверджуючи, що Автор слова був сучасником князя Ігоря, але не брав участі в його поході, що він безперечно був українцем, який багато місця в поемі відводить великому київському князеві Святославові, «викладає його сон і золоте слово, згадує про нього при всякій нагоді, протиставляє його славу Ігоревій поразці тощо»³.

Доктор філологічних наук Олексій Васильович Мишанич, упорядник найбільш популярного збірника «Слово о полку

¹ Рыбаков Б. Кто же автор «Слова о полку Игореве»? // Наука и жизнь, 1972. — № 10. — С. 55.

² Лихачев Д. Золотое слово русской литературы / В кн.: Слово о полку Игореве. — Калининград, 1971. — С. 37.

³ Возняк М. С. Історія української літератури: У двох книгах. — Кн. перша. — Львів: Світ, 1992. — С. 243—244.

Ігоревім» і автор коментарів до нього твердить, що автором поеми «Слово о полку Ігоревім» був князь¹.

Такий Автор «Слова...» більш привабливий читачам-сучасникам, як людина, якій дорога була цілісність Української держави із столицею в Києві, яка виступає із закликом єднання князівств під проводом великого князя Київського, а це значить, що Автор був справжнім патріотом-українцем, виховний ідеал якого був зрозумілим, близьким і бажаним всім українцям, людині України-Русі княжої доби.

Аналогічні твердження наявні і в працях М. К. Гудзія, який з інших позицій дослідження «Слова...» все ж дотримується тверджень, на яких стоять російські вчені.

Автор «Слова...» славить землю Українську і рідний народ, його минулу історію і події, які щойно відбулися, славить старого Ярослава і хороброго Мстислава, красного Романа Святославовича.

Авторові байдужа нова християнська віра, він пригадує віщого Бояца, Велесового внука, тепло говорить про Дажбога. Чому так? А тому, що Автор, напевно, належав до старого княжого двору, був прихильником давньої української віри, що винищувалася після хрещення Київської України-Русі 988 року вогнем, мечем і водою. І ця позиція Автор-князя, як ніщо інше, закликала до віри батьків своїх і пращурів, дотримання прадавніх традицій і звичаїв, формувала справжні патріотичні почуття, які не можна розглядати у відриві від історії вірування. Навіть сьогодні ідея вірності Богам пращурів не втратила актуальності, а навпаки, набула нової значимості: повернення до витоків національної школи і освіти в Україні.

Як же педагогічно виправдано Автор-князь звертається до давнього українського фольклору і залучає його до структури своєї поеми, майже до кожної її фрази чи синтаксичного (мовного) періоду! Лише людина виключно високого інтелектуального і культурного рівня душею, майже на рівні підсвідомого чи виключної, наближеної до геніальності, обдарованості відчує виховне значення фольклору, його формуючу і пізнавальну функцію, що робить твір зрозумілим, а його ідеї сприйнятливими будь-якому в тогочасному суспільстві.

¹ Слово у полку Ігоревім. — К.: Рад. школа, 1989—С. 297.

Нам, віддаленим майже на тисячу років від народження «Слова про похід Ігорів», нелегко уявити, що колись існувала чітка система творів давнього українського епосу, що блищали (так би мовити, прабабусі українських дум і історичних пісень) створювали величезну Київську фольклорну башту, щось на зразок Вавілонської вежі, яка зруйнована внаслідок хрещення України-Русі 988 року. Але окремі «архітектурні споруди» тої удаваної Київської фольклорної башти, різні її надбудови, при—і перебудови дійшли до «Слова...» у вигляді нерівноскладових і не обов'язково римованих рядків, що і притаманне писемній пам'ятці. Отже, «Слово...» має безпосередній і прямий зв'язок з народним епосом за формою, хоча і є оригінальним літературним твором.

Аналіз зв'язків «Слова...» із творами народного епосу мовними засобами свідчить, що Автор-князь наситив свою поетичну розповідь народними трюками (емоційними епітетами, порівняннями, метафорами, символами...), зіставив картини смерті з весільним бенкетом, що властиве фольклорним творам, пов'язав свою розповідь з народними звичаями, обрядами і ритуалами. При чому звертання до фольклорних традицій на стільки педагогічно і психологічно виправдано, що кожен, скажімо, помах лебединих крил викликав сумовитий настрій читачів, а в «Слові...» діва Обида лебединими крилами проганяє часи достатку.

І читач сумує разом з Автором.

Яка ж чарівність з'являється перед нами, яка гармонія сильних постійних народних епітетів формує в нашій свідомості почуття глибокої поваги до минулих героїчних часів Землі Української, любові до ріднокраю! (Сине море, сизий орел, сірий вовк, чисте поле, чорний ворон, гартовані стріли, ложе тесове...).

Це і є одним з проявів якоїсь грані педагогічної культури, що ретрансльована в художньому творі України княжої доби.

Треба мати досить черствим, а то й камінним серце, щоб не розуміти, не сприйняти народно-поетичні порівняння, типу «Не десять соколів на стадо лебедів пускає, а свої вишії персти на живії струни накладає», або «Не буря соколів занесла через поля широкії — стадами галки біжать до Дону великого», які, певно, виховують естетичні почуття високого гатунку, формують розуміння красивого і прекрасного засобами рідного мовлення і словниковою складом рідної мови.

Взагалі мовний аналіз поеми «Слово про похід Ігорів» досить докладно подано в кількох наукових дослідженнях окремих вчених і методичних посібниках провідних педагогів,¹ що свідчить про майстерне використання Автором поеми народно-поетичних здобутків української людності ще до княжої доби і після хрещення України-Русі в 988 році. При чому, Автор досить вільно володів різними жанрами фольклору, звертався до них та залучав до своєї творчості народно-поетичні засоби і образи, чим значно посилював пізнавальне і виховне значення поеми, що водночас є писемною пам'яткою художньої літератури і педагогічної культури України-Русі.

Заради справедливості слід відзначити, що російські вчені і методисти досить вдало аналізують «Слово про похід Ігорів» з тою лише поправкою, що вони розглядають поему як неперевершений твір лише російської (давньоруської) літератури, що не може сприйматися в світлі новітніх відкриттів як правомірні твердження.² Але і такі підходи теж мають певне виховне і пізнавальне значення: вони свідчать про споконвічні зазіхання великодержавних шовіністів на все українське і переслідування його; з іншого боку вони виховують у нас почуття справедливості в науковій оцінці явищ, подій, документів чи стану і застереження від можливості стати на хибну стежу переоцінки власного і зазіхання на чуже.

Автор-князь є полум'яним патріотом України-Русі, він бажає своїйлюбимій державі і рідному народові щасливого і радісного життя, тому із жалем і тугою «бачить навколо себе майже всюди руїни, міжусобиці, сильних зовнішніх ворогів».³

І, як не дивно, головним героєм поеми слід вважати не Ігоря Святославовича, навіть не Святослава (великий князь Київський), не Ярославу, нікого іншого, бо головний герой — Земля Рідна, Земля України-Русі княжої доби, Земля, яка пахне евшан-зіллям, яка була прикрашена князівськими палацами, церквами-храмами, монастирями, шко-

¹ Ястребов Ф. Київська Русь. — К.: Політвидав, 1941.—С. 30.

лами, містами і селами, Земля, яку засівали хлібами і засаджували садами і яку хто тільки не грабував...

Але ж в «Слові про похід Ігорів» образ Землі і персоналізований, і активно діючий, і, найголовніше, позитивно впливає на свідомість читача (слухача), формуючи найкращі людські почуття щемної любові до краю, де ти з'явився на світ, де Рідна Природа плекала тебе, омиваючи цілющими водами, пеленаючи в сонячні промені ріднокраю, колісаючи під палахкотливими зорями Чумацького шляху на синьому-синьому небесному подолі Матері Божої Покрови... Між іншим, в «Слові...» відсутні безпосередні згадки про небесні зірки, що є підтвердженням давності пам'ятки...

Ці витoki патріотичного виховання українців княжої доби випапувані усією канвою «Слова...», його змістом, мовно-стильовими художніми засобами.

Коли глянути на «Слово про похід Ігорів» з позицій національної етипедагогіки, побачимо дивну картину: писемна пам'ятка давньої літератури завдяки надзвичайно високій поетичній майстерності Автора-князя перетворилася у пам'ятку світового значення ще й тому, що до всього іншого поема виявилася вершиною педагогічної культури раннього середньовіччя!

«Слово про похід Ігорів» об'єктивно відображає позицію Автора-князя, виключного патріота, його «гарячу любов до своєї рідної землі, мудре розуміння найбільш важливих історичних завдань епохи, сміливість у спілкуванні з ворогуючими князями, розумне знання літописної історії, народної поезії, природи, романтики язичної міфології і блискуче володіння багатствами... мови»¹.

Позиція Автора і його епіко-поетична майстерність, розуміння душі співвітчизників, психолого-педагогічних основ людських взаємин, особливостей структури змісту таких субстанцій (понять), як Батьківщина, патріотизм, народ, незалежність і свобода та шляхів, засобів і методів виховання, почуття любові до них і почуття ненависті і зневаги до ворогів, до незгоди між князями і таке інше поставили «Слово про похід Ігорів» на вершину педагогічної культури України-Русі княжої доби, а у світовому значенні — перетворили художню поему у перлину педагогічної думки середньовіччя. То ж є всі підстави вести мову про давньоукраїнську поему «Слово про похід Ігорів» як своє-

¹ Рыбаков Б. А. Культура Древней Руси.—М., 1956.—С. 24.

рідну Педагогічну поему про звичає життя української людності в часи міжкнязівського розбрату напередодні монголо-татарської навали і втрати державного суверенітету Україною (Руссю).

Таким чином, «Слово...» водночас є «Педагогічною поемою» XII ст. Як здавна в народній педагогіці звертаються до маляти? Ласкаво і ціжно матуся називає свою кровиночку горобчиком, зайчиком, котиком, іншими пестливими живими істотами (ластівочка моя, мій ти соколику). Автор в своєму «Слові...» за народними звичаями називає, наприклад, Романа Мстиславовича левом (коли кидається на поганих ворогів), риссю (коли сердиться), крокодиллом (коли губить), орлом (коли минає землю), туром (коли виявляє хоробрість). Але ж кожне звертання до таких порівнянь за народною етимологією несе певні характеристики, а українці здавна лисом називали хитрих, вовком — кровозажерливих, слоном — неповоротких...

Здавна помічено, що виховання засобами мови і мовлення тоді стає більш результативним і ефективним, коли вихователь (учитель, автор твору чи сам твір) користується високохудожніми засобами мовлення, коли ті засоби є нестандартними, свіжими, а словниковий склад, мов добре доглянутий квітник; коли тісні зв'язки з народно-поетичною творчістю і національною етнопедогогікою.

Говорячи про тисячолітню популярність «Слова про похід Ігорів», його пізнавальну і виховну силу, відомий поет Ігор Шклярєвський слушно констатує:

«Перед нами — живий потік геніальних образів, порівнянь, метафор; вільно тече й весь час міняється ритм — то плачливий, то рокітливий, грізний, стрімкий; то біжить, то летить, наповнений гулом простору; перед нами поезія з її дивними і неможливими в реальності здібностями — бачити все в цілому, немов здаля, і водночас бачити всі найменші деталі... І віддалений і наближений (водночас!) світ, що під силу лише великій поезії!».

У поемі змальовуються такої сили картини, що їх варто порівнювати з Шевченковими, типу «Садок вишневий коло хати» чи «Ще треті півні не співали...»

Довго ніч меркне.

Зоря-світ запалала.

4 Шклярєвський. Читаю «Слово о полку...». — М.: Просвещение, 1991. — С. 49.

Мла поля покрила,
Щебет солов'їв заснув,
говір галок пробудився.
Русичі великії поля черленими щитами
перегородили,
Шукаючи собі честі,
а князю — слави.

На такій відстані часу нам не завжди зрозуміле сприйняття того чи іншого явища події, стану художнього образу. Надзвичайно сильно, наприклад, впливає на емоційність патріотичних почуттів Шевченкові рядки:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Лодолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма!..

І впливає не тільки на Шевченкових сучасників, а й потім, протягом всього часу боротьби українського народу за державну, політичну, економічну, національну, культурну і педагогічну незалежність.

Щось анологічне хоча й перше зафіксоване в часі, відбувалося і зі «Словом про похід Ігорів», яке сприймалося в XII та інших століттях також емоційно сильно, як Боже одкровення як останнє досягнення поетичної майстерності і педагогічної думки.

То ж багата гама почуттів, що формує «Слово...», надзвичайно сильний емоційний заряд, правдивість, розкриття задуму весь час існування пам'ятки зацікавлювала постів, спонукала їх до поетичних перекладів і переспівів.

Вчені і літератори української діаспори теж багатоварово зверталися до перекладу і переспівів «Слова...». І найпершим слід називати професора з Канади Володимира Шаєна і його переклад із староукраїнської мови (так в оригіналі) «Слова про похід Ігоря, Ігоря Святославича» (Льв.: Шаєн В. Віра предків наших. — Т. І. — Гамільтон (Канада). 1987. — С. 317—336).

І вже ж одним з найкращих переспівів-перекладів розділу «Плач Ярославни» вважається Шевченковий. Тарас Григорович влітку 1860 р. здійснив два варіанти перекладу, мріяв перекласти всю пам'ятку (збереглися невеличкі уривки), що свідчить про глибокий інтерес Кобзаря до «Слова про похід Ігорів».

Дотримуючись традицій «Слова...» і прадавнього українського фольклору, Т. Г. Шевченко пише:

В Путивлі гряді вранці-рано
 Співає-плаче Ярославна,
 Як та возуленька куче,
 Словами жалю додає:
 — Полечу, каже зигзицею,
 Тією чайкою-вдовицею,
 Та понад Доном полечу,
 Рукав бобрович омочу
 В ріці Каялі. І на тілі,
 На княжім білім, помарнілім,
 Омню кров суху, отру
 Глибокі, тяжкі рани...¹

Так це народний плач, але ж втілений в «Слові...» однак,
 це — і Шевченко, це — і народна пісня, а ще — це зра-
 зок віршованої педагогічної рекомендації по вихованню по-
 чуття вірності. При чому вірності не лише коханому, вір-
 ності ідній Землі, своєму Народові Батьківщині.

Поетичні повтори, звертання, підсилені прикладами і
 емоційними епітетами, підсилюють психолого-педагогічний
 вплив на читача і слухача, примушує серце стиснутися
 при спогаді близьких і рідних, хто загинув за незалежну
 Україну (а такі є в кожній сім'ї!).

І квидить-плаче Ярославна
 В Путивлі рано на валу:
 — Вітрило-вітре мій єдиний!
 Легкий, крилатий господине!
 Нашо на дужому крилі
 На вої любії мої,
 На князя, ладо моє миле,
 Ти ханові метаєш стріли?

Майстерність Тараса Григоровича Шевченка полягає не
 лише в тому, щоб примусити кожне слово рідної мови
 ставати в стрій вихователів національної свідомості україн-
 ців, а й в тому, що з-під його пера основні концепції того
 ж плачу Ярославни набувають ознак загальнолюдського
 горя від будь-якої війни, це з одного боку, а з іншого —
 засвідчення, що події відбуваються в нашому краї, де тече
 вічний Славутич, де сяє українське яскраве і ласкаве сон-
 це.

¹ Тут і далі за виданням: Шевченко Тарас. Плач Ярославни
 / У кн.: Слово о полку Ігоревім.—К.: Рад. школа, 1989.—С. 66—67.

Не мало неба, і землі,
 І моря синього. На морі
 Гойдай насадки-кораблі.
 А ти, прелютний... Горе! Горе!
 Моє веселіє украв,
 В степу на тирсі позібгав,—
 Сумує, квилить, плаче рапо
 В Путивлі гряді Ярославна.
 І каже: — Дужий і старий,
 Широкий Дніпре, не малий!
 Пробив еси високі скали,
 Текучи в землю половчина,
 Носив еси на байдаках
 На половчан, на Кобяка
 Дружину тую Святославлю!..
 О вій Словутицю преславний!
 Моє ти ладо принеси,
 Щоб я постіль весела слала,
 У море сліз не посилала, —
 Сльозами моря не долитьь.

Череспів плачу Ярославни у Шевченковій інтерпретації —
 вінець поетичної майстерності, найвищий прояв педагогічного
 уміння впливати на людську свідомість, на характер кож-
 ного, на світосприйняття, уміння засвоювати і усвідомлю-
 вати інформацію, перетворювати її на переконання і норми
 життя. То це ж чиста педагогіка, а не поезія! — можна
 заперечити. Ні, це педагогічна поема, оправлена майстерним
 пером Генія.

І плаче, плаче Ярославна
 В Путивлі на валу на брамі.
 Святее сонечко зійшло.
 І каже: — Сонце пресвятее
 На землю радість принесло
 І людям, і землі, моєї
 Туги-нудьги не розвело.
 Святий, огнений господине!
 Спалив еси луги, степи,
 Спалив і князя, і дружину,
 Спали мене на самоті!
 Або не грій і не світи...
 Загинув ладо... Я загину!

Поетичні переспіви всього «Слова...» у тому числі і плачу Ярославни, кожен по-своєму здійснили Степан Руданський, Юрій Федькович, Іван Франко, Панас Мирний та значний ряд інших літераторів минулого і нинішнього століть. І кожен з них для свого часу, а то й в історії літератури і педагогічної думки України відіграли позитивну роль і мають право на існування, бо мова йде про твір, що справді посідає пантеон світового мистецтва і педагогічної думки.

Високо художній твір «Слово про похід Ігорів» враз після свого створення набув досить значного поширення в копіях майже по всіх відомих школах, особливо в княжих книжних, в монастирських, при Софіївському Київському соборі та інших. За цією поемою навчали грамоті і читанню, його зачували напам'ять. Можна припустити, що за досить короткий час «Слово про похід Ігорів» знало майже все населення України-Русі княжої доби — одні напам'ять, інші лише читали, а дехто бодай чув про цю пам'ятку літератури і педагогічної культури. Тому, коли настали інші часи, коли Київська Україна-Русь пізнала морок поневолення, в першу чергу винищувалися її твори, ті пам'ятки літератури і педагогічної культури, які сприяли зміцненню патріотичних почуттів, духу свободи і незалежності. Ось чому «Слово про похід Ігорів» дійшло до XVIII ст. в єдиному примірнику, який загинув у вогні пожежі 1812 року. Між іншим у вогні вітчизняної війни наполеонівські завойовники спалили майже весь тираж (1200 примірників) першого видання славетної пам'ятки року. Збереглися в оригіналі лише літописні свідчення про похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича 1185 року та зроблена для імператриці Катерини II копія, яка опублікована (1864 року). Так до сучасних дослідників дійшли кілька примірників першого видання, рукописна копія для імператриці і її публікація, що і врятувало педагогічну поему Київської України-Русі княжої доби від забуття, і яка так хвилює кожного неупередженого читача, бо зберегла дмухняність письма і педагогічної культури XII ст., чарівну мудрість високо розвиненої цивілізації українців майже тисячолітньої давності.

То ж будемо пам'ятати, що «Слово про похід Ігорів» увібрало в себе інтелектуальний здобуток всіх попередніх поколінь української людності від найдавніших часів до Різдва Христового і двох століть після того:

— палеографічний аналіз пам'ятки засвідчує її зв'язок як з народно-поетичною творчістю, що побутувала тоді у вигляді відгому давнини та фольклору сучасних людей, так із, коли правомірно бодай умовно вжити словосполучення, творчим спадком професійних літераторів (пригадаймо придворного піснетворця Бояна);

— всі аспекти формування і виховання особистості княжої доби в «Слові про похід Ігорів» — педагогічні поеми XII ст — представлені і розкриті системою художніх образів і засобами мовностильових характеристик дійових осіб, явищ, подій, змалювання картин життя, бою тощо;

— ідейно-темагичні, сюжетно-проблематичні і навіть конструктивні лінії поеми-пам'ятки автором задумувалися лише як особливості художнього твору, а об'єктивно набули психолого-педагогічного спрямування, що значно піднесло рейтинг твору як пам'ятки світової культури та української педагогічної думки XII ст.;

— всупереч нав'язаній Україні-Русі традиції книжкової і літературної справи твердиться, що «Слово про похід Ігорів» написано давньоруською мовою, як ніякий інший твір-пам'ятка, що збереглися в нашаруванні віків, найбільш повно наближає текст твору до розмовної тогочасної мови української людності, що ще вище підносить культурологічну і психолого-педагогічну цінність «Слова про похід Ігорів», яке справедливо називають педагогічною поемою XII ст.

Тому будь-яка характеристика педагогічної думки і освіти України-Русі княжої доби без розгляду педагогічної поеми XII ст. «Слова про похід Ігорів» не може бути об'єктивною.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте виклад статті Н. Куролєнка «Щаслива доля великої книги: До 800-річчя «Слова о полку Ігоревім»!» і складіть її план-конспект.

Дайте відповіді на такі питання:

1. Виходячи із суджень автора статті, сформулюйте пізнавальне значення славетної пам'ятки Київської України-Русі княжої доби; які існували основні підходи до аналізу «Слова про похід Ігорів»?

Повністю стаття Н. Куролєнка розповсюджена РАТАУ по всіх редакціях газет України і опублікована в жовтні 1985 року.

2. У чому полягає виховне значення «Слова...» в давнину і нині? Що спільного і відмінного в меті і завданнях виховання різних епох? Мотивуйте свої відповіді.

3. Які переклади і поетичні переспіви «Слова...» вам відомі? Яким відаєте перевагу? Чому саме?

**Щаслива доля великої книги: До 800-річчя
«Слова о полку Ігоревім»**

(За Н. Куроленком)

Є книга, якій випала доля особлива, ні з чим не зрівнянна. Вісім століть тому невідомий автор розповів своїм сучасникам про один певдалий воєнний похід. Розповів так, що й через багато століть «Слова о полку Ігоревім» живе і продовжує бути потрібним не тільки нащадкам тих стародавніх русичів — росіянам, українцям, білорусам, а й іншим народам. Про сьгоднішнє життя древнього твору розповідає виставка, яка відкрилась у Київському музеї книги і друкарства.

...На їхніх обкладинках — однакова назва: перед нами один і той же твір у різних виданнях, різних перекладах. І у кожній книзі — своя доля. Чи не найцікавіша — у першого, найбільш рідкісного тепер видання «Слова...»

— Справді, історія ця незвичайна, — розповідає завідувачий сектором стародруків музею В. М. Гончарук. — Відомий наприкінці XVIII століття збирач старожитностей О. І. Мусін-Пушкін виявив у збірнику, купленому в одному ярославському монастирі, невідомий твір. Подумати тільки, що цей єдиний список було виявлено майже випадково! Та й непадовго — він згорів під час наполеонівської авали 1812 року в московському будинку Мусіна-Пушкіна разом з усією його бібліотекою.

На щастя, перше видання книги на той час уже відбулося. І хоч тираж був на нинішні часи мізерний, лише 1200 примірників, та й з того більше половини загинуло у вогні разом з оригіналами «Слова...», ніточка не перервалась, геніальний твір був збережений для нащадків.

Так, багато про що могла б розповісти ця книга. Її сторінки могли перегортати Державін і Рилєєв, Карамзін і Жуковський — кожний з них працював над перекладом «Слова...» Така сама, як ця книга, була в бібліотеці Пушкіна разом з кількома наступними виданнями.

«Слова...» відразу привернуло до себе увагу письмен-

ників і вчених, композиторів і художників. Тільки в першій половині ХІХ століття кількість перекладів і переказів усього твору та уривків з нього наблизилась до тридцяти (тепер уже більш як сто)! У 1857 році вийшов з друку і переклад українською мовою. Його виконав перший ректор Київського університету М. О. Максимович. «Я переклав Ігрову пісню мовою і складом українських пісень, які перебувають у передмові. Пізніше академік Д. С. Лихачов сказав: «Слово...» глибинним корінням зв'язане з народною культурою, народною мовою, з народним світоглядом».

А ця маленька книжечка в дешевій обкладинці, така скромна поруч з пізнішими виданнями, вийшла в Чернівцях у 1918 році. Чи випадково однією з перших книг, які вийшли в Україні в той час, став «переспів» Тарасом Шевченком «Битви на «Каялі» і «Плачу Ярославни»?

Поет ознайомився із «Словом...» ще до заслання. Пізніше писав А. Козачковському, що хоче перекласти цю «невеличку, но премудру книгу» українською мовою і просить надіслати оригінал. Прохання виконано, і він поринає в роботу. Здійснити свій намір повністю йому не вдається, але що встиг зробити — найулюбленіше, найближче за духом. І поетичний «плач...» і повна драматизму картина битви передані Кобзарем по-своєму. І зрозуміло, чому саме ці моменти у поєднанні з ім'ям Шевченка виявилися близькими тим, хто обрав цю книгу для видання в буремному 1918 році.

Таке не раз бувало із «Словом...» Його образи, його пафос незмінно виявлялися близькими читачеві у драматичні моменти такої історії. Так було й під час Великої Вітчизняної війни, коли пафос боротьби «за землю руську, за образи цього часу» знову став особливо актуальним. Основна думка твору «заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ», виявився близькою і зрозумілою багатонаціональному народові, який піднявся на захист рідної землі.

Під безпосереднім впливом «Слова...» в роки війни було написано «Слово про рідну матір» М. Рильського. Випущене у вигляді книжечки-листівки, воно скидалося з літаків над окупованою ворогом територією, переходило з рук в руки, вселяло віру в перемогу. Образи «Слова...» надихали багатьох інших письменників, поетів, художників.

І ще одна книга — теж переклад «Слова...», точніше,

поетичне перекладення його українською мовою. Його автор подарував книгу Павлу Тичині, і на виставку книга потрапила з музею-квартири поета.

За спеціальністю О. В. Коваленко був лікарем. Ще до революції вкладав свої невеликі кошти у видання «Слова...» у перекладі Паанаса Мирного. А потім і сам сів за переклад. Перевернув багато книг, провів величезну роботу, але не скоро наважився показати її спеціалістові. Тільки в 1948 році з перекладом ознайомився академік М. К. Гудзій. Відзив був схвальним, але сам автор не почувався задоволеним. Почалася робота вже над третім варіантом перекладу. Знову багаторічна конітка праці. У цілому роботі над перекладом пам'ятки віддано 38 років.

— «Слово о полку Ігоревім» сприймається нашими сучасниками як книга, в якій ставляться сучасні проблеми, — завершує свою розповідь В. М. Гончарук.

— Недарма за рішенням ЮНЕСКО 800-річний ювілей твору відзначається під девізом: «За мир у всьому світі». Тому що він був написаний автором і як могутній заклик до миру між народами.

3.3. Усні пам'ятки етнопедагогіки

До усних пам'яток етнопедагогіки Київської України — Русі княжої доби належать перш за все твори фольклору, що розкривають проблеми освіти, формування, розвитку і виховання особистості, передусім давні українські казки, приказки та прислів'я, загадки, коліскові і забавлянки, пісні та билиці (майбутні думи), причитання, плачі, обрядові пісні, народні ігри та твори інших жанрів.

Приказки та прислів'я, як найбільш оперативні пареміографічні фольклорні твори, в народній педагогіці виконують важливу функцію — вони доносять молодому поколінню життєвий досвід дорослих та мудрість попередніх поколінь. На жаль, ще й досі існує хибна думка про те, що приказки та прислів'я «на власне українській ниві стали виникати в ХІХ—ХV ст. разом із утворенням української народності. Приблизно до ХVІІ ст. їх називали притчами. Ідентичність ряду українських, російських і білоруських приказок і прислів'їв свідчать про їх спільний корінь».

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР. / Состав. Н. П. Калениченко. — М.: Педагогика, 1988. — С. 554.

Хибність позиції упорядників фундаментального тому очевидна з таких положень:

1. Український народ не міг розвинутися до Різдва Христового і XV століть після того, щоб не мати власних приказок і прислів'їв, бо то неприродно для будь-якої людності.

2. Першоукраїнські приказки та прислів'я були самобутніми і оригінальними, згодом кращі з них стали основою для утворення російських і білоруських (та й інших народів) приказок та прислів'їв.

3. Приказки та прислів'я української людності стали виявлятися водночас із формуванням самої людності ще в епоху палеоліту і неоліту, від трипільської і черняхівської культур, і нехтувати цим, значить, чинити антинауково.

Тим паче, що до виходу в світ «Антології педагогічної думки Української РСР» (1988) уже існували публікації, в яких простежувались протилежні судження. Так, в підручнику для студентів філологічних факультетів університетів «Українська народно-поетична творчість» (1983) констатовалося:

«Виникнення прислів'я як одного з перших видів узагальнення, веде свій початок від первіснообщинного ладу. На той час люди ще не вміли користуватися абстрактними поняттями і виражали свої спостереження конкретними образними висловами, порівняннями і зіставленнями. Давні наші предки у форму афористичних висловів вкладали сутність господарських прикмет, процесів праці, міркування про стосунки між людьми тощо...»⁴.

При певній спірності окремих деталей, автори підручника праві в головному — часі виникнення давніх українських прислів'їв.

Автор передмови «Мудрість народного слова» до книги «Українські народні прислів'я та приказки» (1963) В. Бобкова стверджує:

«Час виникнення багатьох прислів'їв і приказок сміливо можна віднести до сивої давнини... Уже в перших пам'ятках Київської Русі в літописах зустрічаємо записи народних афоризмів. Є вони і в «Слові про похід Ігорів», і в житіях

⁴ Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість (За ред. М. С. Грицяя.—К.: Вища школа, 1983.—С. 75.

та інших творах стародавньої літератури»¹.

Далі відома дослідниця українського фольклору доводить, що походження прислів'їв, приказок і примовок може бути різним. Тут і вдале формулювання набутого народом досвіду в процесі трудової діяльності, й уважні спостереження над природою, і мудрі висновки з приводу тих чи інших явищ суспільно-політичного життя, історичних подій тощо².

На щастя, такої позиції дотримується більшість відомих українських фольклористів, то було б добре, якби такої ж світоглядності дотримувалися ще й педагоги-теоретики, методисти і учителі-практики.

Приказки та прислів'я української людності княжої доби, що становлять своєрідну основу етнопедагогіки, по-перше, несуть собою великий об'єм інформації про сім'ю, виховання дітей, тогочасне суспільство; по-друге, послужили поштовхом у подальшому формуванні значної кількості пареміографічних творів з комплексу проблем, що становлять предмет етнопедагогічної діяльності; по-третє, виконали свою історичну функцію і здебільшого припинили своє існування, тому для багатьох з них потребує реконструктивне відновлення.

Інша справа, коли ці крилаті афористичні вислови (твори) зафіксовані в літописах та подібних писемних документах давнини. Тоді ми маємо можливість познайомитися з першоджерельними формами пареміографічних творів.

Наприклад, літопис за Іпатським списком (XII—XIII ст.) зафіксував такі влучні вислови, що тяжіють до народних творів:

Не йде місце до голови, але голова до місця (1151 р.).

Бог, коли хоче покарати людину, то забирає у неї розум (1172 р.).

Краще на своїй землі кістьми лягти, а ніж на чужбині славу мати (1201 р.)

І один камінь багато горщиків розбиває (1217 р.)

Не прогнавши бджіл, меду не скуштувати (1231 р.)³.

Афоризми з Іпатського літопису свідчать, що параміо-

1. Бобкова В. Мудрість народного слова / У кн.: Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період / Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут.—К., 1963. С. 4—5.

2. Там само.—С. 3—12.

3. Златоуструй: Древняя Русь X—XIII веков. — М.; Молодая гвардия, 1990.—С. 146.

графічна творчість української людності княжої доби була розвинена і популярна на стільки, що досягла рівня загальнолюдської мудрості (за проблематикою і силою популяризації найбільш важливих питань людського буття): самотності і неповторності, що властиві саме українській народно-поетичній творчості (за конструкцією будови приказок та прислів'їв і влучності формулювання моралізаторської суті твору); педагогічного спрямування і призначення (за характером змісту, логічних посилок, образності мислення і окриленості моралі).

Близько такими за своєю суттю є приказки та прислів'я з інших літописів. Так Лаврентівський список українського літопису знайомить сучасного читача з такими приказками та прислів'ями тих часів:

Там, де закон, там образ багато (1175 р.).

Не в силі Бог, а в правді (1263 р.) та ряд інших.

То ж, звертаючись до писемних джерел, які зафіксували приказки та прислів'я виховного значення, що побутували серед людності Київської України—Русі княжої доби, маємо виключну можливість «подихати повітрям билинного часу», відчутти стан навчання і виховання підростаючого покоління і рівень розвитку педагогічної думки в державі, що в IX—XII століттях була одною з найбільш освічених, з добре розвипненими середньовічними культурою і наукою.

В побуті населення України—Русі княжої доби зафіксовано існування багатьох рукописних збірок приказок і прислів'їв, афористичних (римованих) висловів, у тому числі перекладних.

Деякі з них пережили віки і збереглися до наших днів, як наприклад, візантійська «Пчела» — збірка коротеньких повчальних оповідань, висловів, приказок:

Безумна влада вина до зла доводить.

Люто біснувачому дати в руки ніж гострий, а лукавому—владу й силу.

Недобре є і гірко, коли злі над добром володарують і бездумні над розумними.

Велику владу брати великий личить і розум мати.

Коли хто бажає над іншим княжити, повинен спершу навчитися собою володіти.

Не личить доручати чужих тому, хто втік від своїх!

Кожна порядна людина визнає в цих коротеньких кри-

латих висловах власні думки, переконання. Як це, адже наведені твори зафіксовані в іншій державі, серед інших людей, які десь років 800—900 тому перекладені нашою мовою? Є всі підстави твердити, що той переклад здійснено шляхом добору до творів візантійського збірника українських відповідників, то ж наведені афористичні твори перекладеної «Пчелы» виявляються зафіксованими вітчизняними пареміографічними творами, які брали участь у вихованні моральності і духовності, патріотизму і людської порядності у підростаючого покоління України—Русі княжої доби.

«Антологія педагогічної думки Української РСР» наводить близько 90 давніх українських приказок і прислів'їв про батьків і дітей, виховання малюків, про працю, користь знань, здоров'я людини, культуру спілкування, життєвий сенс, про моральність та інші тематичні групи.

Така класифікація давніх українських приказок і прислів'їв про виховання може бути правомірною, однак глибоке знання скарбниці давніх українських пареміографічних творів свідчить про потребу більш ретельного підходу до їх класифікації. Звичайно, до першої групи варто віднести приказки та прислів'я українців княжої доби про природу і господарську діяльність людей, а саме: про природні явища, землеробство, рибальство, мисливство. Наприклад, давні приказки та прислів'я, що впливали на формування світоглядності української людності IX—XIII століть, на підготовку молоді до життя і допомагало кожній особистості сформувати волю і характер (подані у сучасному звучанні):

Як лютий не лютує, а на весну брів не хмур.

Дме вербич — кожуха тербич.

Вночі тріщить, а вдень плющить.

Весна днем красна.

Буває март за всіх варт.

Дорогий товар (худоба) з-під землі лізе.

На битім шляху хліб не росте.

Сухий березень, теплий квітень, мокрий май—буде хліба урожай!

Весна каже—візьму, а літо каже—здмухну.

² До Візантії в V—XI ст. входили Єгипет, Азія, Понт, Сирія, Схід, Македонія, Греція і Фракія із столицею в Константинополі; візантійці звали себе «ромеями», тобто римлянами, а свою державу—«імперією ромеїв». (Див. Історія середніх віків.—Т. 1.— / Під ред. А. Д. Удальцова та ін.—К.: Рад. школа. 1948—С. 198.

Не земля родить, а руки.
Поперед невода риби не ловлять.
Вудимо, вудимо, а вечеряти не будемо.
Погана сітка для риби не клітка.
Вигостити (вигнати) сірого тура з дуга.
Що спіймав у руки, те й держи.

Але ж давні українські приказки та прислів'я несли собою народно-педагогічні уявлення про працю і досвід людини (знання, уміння, досвід, мандри та подорожі, освіту, повчання, різні моральні сентенції). Українська лючість княжої доби все-таки була мудрою, тому об'єднувати її лише кількома тематичними групами приказок та прислів'я значить, свідомо принижувати розвиненість народності в певну історичну епоху розвитку, а рівень педагогічної культури (свідомо чи підсвідомо) топтати ногами нігілізму та схильняям перед іноземним, зарубіжним, адже мова йде про найсвятішу царинну — виховання підрастаючого покоління.

Давні українські приказки та прислів'я торкаються і проблем торгівельних взаємин, грошового обміну, що теж свідчить про високий рівень загальної культури і педагогіку виховання взаємин («Совісті менше—грошей більше», «Добер Мартин, коли є алтин»; «Аби були побрязкані, то будуть і послухачі»—цю мініатюру Т. Г. Шевченко використав у своєму «Букварі Южноруському» 1861 року; «Корнеті на два шаги (дрібна монета того часу), та й ті шербаті»; «Дешевому товару дешева й ціна» та інші).

Хіба ці афористичні мініатюри не вчать майстерності людських взаємин? Так, формують етику і естетику спілкування між різними верствами населення, а це вже не тільки психологія натовпу, це і педагогіка певних груп населення.

Давні приказки та прислів'я української лючіності княжої доби розкривають народно-педагогічні уявлення про роздум і владу людини, мудрість народну, силу, хоробрість, відвагу, жвавість, покірність, доброту, честь, совість, сором, обережність, розсудливість та інші позитивні якості наших давніх пращурів, хто лише зводив фундамент і підмурівок українського менталітету.

Але ж, здавна відомо, що позитивне можна стверджувати і шляхом викриття спотвореного, гідкого, що здавна вважалося вадами людини і суспільства. І таке сатиричне викриття ніби благословлялося Богом, було прийняте євсні-

льством, фіксувалося в певних законах (трансформовані в певні статті, догми і наказовості).

То ж, здавна приказки та прислів'я викривають людей злих і сердитих, безсовісних і пахабних, нецирих, лукавих, улесливих, стверджуючи найкращі благодаті, духовність і моральність людей.

Злий чоловік зліше вовка.

Мала вродитись сатана, та заїли півні, і вродилась дитина.

Серце з перцем, а душа з часником.

Сокіл з місця, а сова на місце.

Інший у ноги кланяється, а за п'яти кусає...

А хіба ці крилаті малесенькі вихователі за століття свого існування втратили свою значимість, актуальність і наступальність?

Чи в нашому суспільстві перевелися злодії і шахраї, ловкачі і пройдисвіти, хитрі і дурні, ледарі, симулянти чи просто вайлакуваті люди? Звичайно, ні, бо ці категорії були собі, спокійно існували як в минулому столітті, так і в княжю Юбу Київської України-Русі. Приказки та прислів'я кожної історичної доби звучали по-різному, по-своєму, але розвінчували одні і ті ж пороки та вади людської натури і вдачі, адже нічого гріха таїти, скільки існує людство, стільки його тінню проповзає через століття скупість, ненажерливість, задрість, неохайність, недотепність, нікчемність, над чим сміється добропорядна частина суспільства, його моральна совість і чистота. А сміючись з недоліків і викриваючи їх, народ виховує кращі риси, кличе до очищення, оновлення і філігранної обробки найтонших людських якостей.

Давні українські приказки і прислів'я викривають пліткарів різних мастей, хто сіє поговори і обмови.

Але ж збереглося приказок і прислів'їв у зафіксованій формі (конструкції, мовних ознак) княжої доби за об'ємом і не така уже велика кількість, бо під впливом різних часо-вин, у тому числі і соціальних, перетворень, деякі з них набули невпізнаності, втрачаючи зв'язки з перипоаявним ви-дом (виглядом).¹

¹ Найбільше із збережених давніх українських приказок і прислів'їв зміщено в збірках останніх літ: *Поислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини* / Упор. М. М. Пазяк. — К., 1989; *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми* / Упор. М. М. Пазяк. — К., 1991; *Українські прислів'я та приказки* / Упор. М. М. Пазяк. — К., 1984 та ін.

І все ж серед афористичних давніх мініатюр, що дійшли до нас, або реконструйовані шляхом зворотного відновлення текстуальної достовірності і повернення первинності форми і змісту, зустрічаються твори про марнотратів, недбайливих і безтурботливих, упертих і настирних, дурносмів і насмішників, — значну кількість інших людських пороків, що здавна прищиплюються суспільними та міжособистісними взаєминими багатьом індивідуалам.

Уже нікого не дивує, що українські приказки і прислів'я про вік людини, її зовнішність, родинні стосунки, дружбу, гостюванця, незгоди, дозвілля тощо є прикрасою багатьох перекладних тематичних збірок афористичних творів (наприклад, «О честности и правдивости: Высказывания Афоризмы. Народная мудрость /Сост. Д. И. Шоя. А. Т: Губко:—К., 1983; «День работой весел: Пословицы и поговорки /Предисл. и составл. А. Ивановской. — М., 1959; та ін.).

Особливого визначення і поширення набули афористичні мініатюри про виховання дітей в сім'ї. Серед них більшість таких, що всі віки існування брали активну участь у формуванні юної особистості і ще й нині виконують свою основну функцію — покликання.

Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів.

Посієш вчинок, зійде бажання, а визріє звичка.

Один батько десятих синів вигодує і на ноги зведе, а десять синів одного батька доглянути не можуть.

Батько дає — посміхається, син дає — плаче.

Ледащо син — батьків гріх.

Народно-поетичні афористичні твори української людності княжої доби про виховання дітей у сім'ї охоплюють величезну кількість тематичних проблем, що становлять загальне ціле — батьківську педагогіку. Тут твори про дитячі ігри, заботи і примовки, цнотливість і безчестя, любов, кохання, милування, сватання, одруження і т. д., адже все життя людини з усіма відтінками взаємин та етнопедагогічних традицій знайшли обов'язкове відображення в побуті, обрядах і ритуалах рідного народу.

Враховуючи розвиток пареміографічних творів української людності про виховання (їх кількість, склад, багатство почуттів і відтінків людських взаємин), аналогічних афоризмів про навчання і освіту підрастаючого покоління княжої доби, можна судити про високий рівень розвитку народно-педагогічних уявлень Київської України-Русі IX-XIII століть

про світ, людину і її моральність та духовність, виховання дітей в сім'ї і суспільстві різними засобами.

У порівнянні з афористичними творами народів інших цивілізацій — сучасниць Київської України-Русі викликає подив високий художній рівень приказок і прислів'їв української людності княжої доби, їх виховну силу. Порівняймо кілька коротких афоризмів.

Учи сина, як годуєш, бо тоді вже не навчиш, як тебе годуватиме. (Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1963.—С. 609).

Ворог — батько, який робить борги, ворог — мати, яка гуляє, ворог — красива дружина, ворог — невчений син (Древнеиндийские афоризмы /Состав., перевод и предисл. А. Я. Сыркина. — М., 1954. — С. 64).

З недоліків найбільший — розпуста, із добродійностей найбільш висока — синівний обов'язок (Японские народные пословицы и поговорки /Перев. с япон. П. Петрова. — М., 1959.—С. 24).

Не згодувавши малого, не бачити й старого (Критская О. В. Французские пословицы и поговорки. — М. 1963. — С. 88).

І ще кілька давніх українських.

Шануй батька й жінку, буде тобі скрізь гладенько.

Од доброго коріння добрий і пагоніць одійде; од доброго батька — добра й дитина.

Добра дитина половину діла одніме, а як яка, то й більш.

Якщо ж і далі порівнювати українські давні приказки та прислів'я з творами аналогічної тематики народів інших давніх цивілізацій, зримо постає очевидне: українські афористичні мініатюри виховного спрямування були високо художніми, широкого спектру людських взаємин і формування краших рис характеру, викривали недоліки і пороки і багато в чому навіть випереджали загальнолюдський усереднений рівень.

Таким чином, приказки та прислів'я, як усні пам'ятки педагогічної національної культури української людності княжої доби, відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку формуванні і збереженні на віки народно-педагогічних уявлень про людину і суспільство, про світ, людське буття і виховання підростаючого покоління, засвідчили високий рівень розвитку загальної, фольклорної і педагогічної культури.

Українські загадки, як пареміографічні твори давнини, зберегли первозданність жанру і виховуючу спрямованість.

Кожна загадка української людності княжої доби не просто стислий афористичний римований чи ритмізований твір. В якому явища, події і предмети розкриваються засобами певних еквівалентів, а обов'язково виховуючого чи пізнавально-формуючого спрямування. Загадку ще називають вдало побудованою метафорою, стислими поетичними запитаннями. Загадки є мудрими сентенціями, які в «прихованій», часто нарочито завуальованій формі зображають окремі предмети чи явища через інші на основі їх певної спорідненості, подібності, часом ледве вловимої і навіть далекої».¹

Загадки українців княжої доби — унікальне явище, що посправжньому ще не вивчене.

Відомий дослідник загадок визначний фольклорист України Іван Петрович Березовський в передмові «Українські народні загадки» до академічного видання цих пареміографічних творів зауважив:

«В давнину загадки відігравали досить активну роль в житті різних народів — були засобом випробування мудрості, позумових здібностей, зрілості людини, її здатності самостійно орієнтуватися в навколишньому середовищі».²

Про виключну роль загадки у виховному процесі засвідчив англійський дослідник первісної культури Е. Тейлор, який стверджував, що в африканського племені басуто загадки до цього часу є органічно необхідним елементом виховання людини, зберігаючи свою первісну функцію.³

Коли звернутися до історії давніх світових цивілізацій, дізнаємось про досить дивні речі: давні перси, араби, (і єгиптяни), греки, індуси, ще давні праукраїнці вже широко використовували загадки як навчальний матеріал, як унікальний дидактичний засіб, що формує мислення, кмітливість, логіку суджень, сприяє засвоєнню і закріпленню повсякденного досвіду.

Педагогічні особливості (здібності) загадок необмежені: стимулювання дитини і спонукання до навчально-пізнавальної діяльності, формування уваги, уяви умінь і навичок дітей дошкільного віку і учнів молодших класів. Між іншим, загадки відігравали важливу роль в організації розумного, ко-

1. Грицай А. С., Войно В. П., Дуневська Л. Ф. Українська народно-поетична творчість. — К., 1983. — С. 65.

2. Березовський І. П. Українські народні загадки /У кн.: Загадки. — К.: АН України, 1962. — С. 7.

3. Тейлор Э. Первобытная культура. — М.: Соцэкгиз, 1939. — С. 54.

рисного дозвілля, спрямованого на формування пізнавальних, пошукових і творчих здібностей засобами цілеспрямованого відпочивку.

От кілька загадок про небо.

1. **Голубий шатер увесь світ накрив.**
2. **Синя шуба покрила всей світ.**
3. **У мене є простирайло, я його не можу підняти і зложити.**

(Небо)

Як видно з наведених прикладів, у загадках природно поєднуються елементи конкретного (предметного), доступного кожному, з прихованими за алегорією якостями, у чомусь грайливими (за формою чи змістом), що робить їх емоційно насиченими фольклорними творами.

1. **Ой за лісом, за пралісом золотий кружок сходить .**
2. **Без дров, без огня, а світить і гріє шодня.**
3. **Що горить без полум'я?**

(Сонце)

Так уже склалося, що всі упорядники збірок народно-поетичних творів загадки класифікують як дитячий фольклор.

Такий підхід до загадок можна вважати виправданим лише за умови, коли основні їх функції (розвиваючі, навчальні, пізнавальні, формуючі і виховні) розглядати відірвано від етикопедагогіки, її покликання, завдань і форм (шляхів) впливу на свідомість юних громадян. Але ж в природі, в історії педагогічної культури Київської України-Русі княжої доби загадки завжди були одним із результативних засобів народної педагогіки, ними користувалися учителі різних шкіл і особливо батьки, адже цей жанр допомагав їм знайомити дітей з частинами і органами людського тіла, їх функціями і призначеннями, фізичною природою людини, її матеріальним життям (їжа, одяг, взуття, житло, речі домашнього вжитку). Таким чином, загадки української людності княжої доби були напроцуд необхідними у підготовці малечі до життя.

Тематично давні українські загадки можна класифікувати за двома досить значними по обсягах розділами — природа і людина. Перший розділ матиме тематичні угруповання: небо, земля, явища природи; рослинний світ, тваринний світ. Загадки про людей варто групувати по таких тематичних блоках: життя людини, будова тіла, смерть; мате-

рідніше життя людини; знаряддя та засоби праці, господарський інвентар, трудовий процес, професії, громадське становище, господарські і громадські будівлі, засоби пересування.

Окремі підрозділи загадок про людину становлять пареміографічні твори про освіту дітей, музику, звичаї, обряди, про виховання і людські взаємини.

1. Зріжу голову, вийму серце, дам йому пити — буде говорити.

2. Голову стяли, серце вийняли, в кров вмочили і говорити приневодили.

3. Мертве росте в тілі, а помочи — що, хоч говорить.
(Гусяче перо)

Давні українські загадки зберегли зашифровані алегоричні уявлення про неписьменну людину («Хороше бачить, а сліпий»), про письмо («По білому полю гусима орав, маком посіяв, кожному зерну ім'я дав»), про книжки і книжкову справу («Ні думає, ні гадає, а других навчає», «Лежить, мовчить, а сто дурнів навчає», «Живе без тіла, а говорить без мінки») та на інші освітянські і виховні теми.

Найданіші українські загадки, подекуди гіпертрофовані часом, вміщено в багатьох тематичних збірках¹ і книжках хрестоматійного плану;² загадки стали невід'ємною часткою сучасних підручників з рідної мови і читання. У такий спосіб не тільки здійснюється зв'язок між давніми століттями епохи княжої доби і сучасністю, а й педагогічна мудрість українського народу постає як безперервне ціле, як єдиний процес із багатьма складовими.

При близькому і детальному знайомстві із загадкою як народно-педагогічним засобом можна відзначити, що ці пареміографічні твори, крім названих і розглянутих функцій, мають здібності створювати у молоді позитивний настрій, викликати доброзичливі емоції, формувати бажання суперництва, пізнання, пошуку і творчості.

1. Основи до них: Загадки /Упорядкування, вступна стаття та примітки І. П. Березовського. — К.: АН України, 1962; Українські загадки /Упоряд. та вст. ст. І. П. Березовського. — К., 1962; Українські народні загадки /Упоряд. та вст. слово М. Шестопаля. — К.: АН України, 1963 та ін.

2. Основи до них: Злиувала зозуленька: Антологія української народної творчості — II, 1989. — С. 528—560; Народ скаже — як зав'яло: Українські народні прислів'я, приказки, загадки. — К., 1971. — С. 191—227; Спарби мудрості: Українські народні казки, легенди, анекдоти, загадки, прислів'я та ін. — К., 1966. — С. 23-35; Український дитячий фольклор. — К., 1962. — С. 179-234 та ін.

Народні загадки, як у княжу добу, так і нині, сприяють розвитку швидкості і гнучкості реакції дитини на подразники (інформативні) і активно впливають на формування правильності відповідей, їх можливої варіативності.

Наявність в загадках значної кількості імен, що використовуються в алегоричному значенні дрібних предметів і здебільшого вживаються для завершення рими («Присів Гнат — при землі не знать» — Криниця) дає змогу простежити існування давніх українських імені (Боголіп, Варнава, Ванедим, Лог, Мамант та ін.).

Загально відоме виховне значення неологізмів, які кожен сам по собі загострює (чи включає) увагу дитини і зосереджує її на відповідних якостях, а в конструкції загадки створює оригінальне образне орнаментування влучного афористичного твору. Наприклад, «Чотири ходаста, два бодаста, сьомий хлестун» (Віл); «Жар-тута — тута, а зад у Смоленську» (Ступа); «Крутоство-вертосто, хто відгадає, буде жити літ сто» (Веретено).

Про давність жанру загадки і її виховне значення свідчить наявність цих мудрих афористичних творів безпосередньої в казках («Мудра дівчина», «Про змія», «Ох» та ін.), де загадка виступає в ролі тестової перевірки навіть випробувань героїв чи основних дійових осіб. Ці загадки важливі як композиційний елемент казки, а найголовніше — як основний носій смислового навантаження у виховному процесі, педагогічному дійстві, до яких залучається казка.

Сама казка як фольклорний жанр надзвичайно давня, хоча визначення казки як поняття вперше зафіксовано в 1596 р.¹

Потім в «Лексиконі» Памви Беринди 1627 р. поняття казки подається у синонімічному ряду Басня: казка, байка, вимисел.²

А до того в княжу добу, в значенні казки вживалися поняття байка, билиця, вигадка, але ж виховне значення цих фольклорних перлин не ставало меншим, виховний вплив був надзвичайно високим.

По-перше, багато століть педагогічна культура Київської України-Русі здебільшого зберігалася в пам'яті народній і

1. Див.: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская /Підгот. пам'яток і вступні статті В. В. Німчука. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 121.

2. Лексикон словенороський Памви Беринди /Підгот. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. — К.: АН України, 1961. — С. 5.

передавалась усно з уста в уста, з покоління в покоління.

По друге, людська пам'ять зберігала лише найдорожче у виховному плані, лише найвищого художнього гатунку, відсікаючи усе другорядне, випадкове чи одноденне.

Такими є давні українські казки «Котигорошко», «Кирило Кожум'яка», «Про дідову дочку і бабину дочку», «Названий батько» та інші, хоча, коли бути абсолютно точним, то саме у такому, як маємо нині, вигляді ці казки людиною княжої доби знала іншими. Проте виховне значення, виховний вплив були, можливо, ще сильнішими, ніж у наш час: інформативність, педагогічний вплив здійснювалися чи не лише засобами фольклорних творів.

Відомі казки-легенди про Кирила Кожум'яку, легенди та перекази «Смерть князя Олега», «Три брати — засновники Києва» — то усна (в часи княжої доби) енциклопедія виховання найкращих людських почуттів від складних соціальних (любові до Рідної Землі, історії України-Русі, Батьківщини, Свого Народу-людності) до звичайних, у чомусь побутових чи сімейних (вірність батьку і матері, родині, любов до праці, до прекрасного; ненависть до запродавців, хитрих, жорстоких, улесливих та под.), при чому виховання засобами образного художнього слова, відшліфованого народом протягом багатьох століть.

Серед усних пам'яток педагогічної культури українців княжої доби казка стала найбільш дохідливою і доступною. Не дивлячись на алегорію і метафоричність, гіперболізацію і легендарність деяких подій. Проте, як це не дивно, але більшість легенд і переказів, казок-легенд княжої доби сприймалися як такі народні, що безперечно мали конкретно історичне походження, і пов'язані з не менш конкретними особами, що не дуже далекі у часі і просторі, а тому такі «близькододументальні» народно-поетичні розповідні твори мали підвищений педагогічний і естетичний вплив на свідомість людності і її нащадків.

Легендарні історичні перекази, що в ті часи відомі під назвами басня, байка, вимесел, часто набували «літописну прописку», але в усній інтерпретації звучали як важливий фактор і засіб виховання духовності («Смерть князя Олега», «Помста княгині Ольги», «Три брати — засновники Києва», «Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь», «Ярослав буде місто» та ін.).

Зміст історичних оповідань-легенд і переказів спрямований на формування ідеалу справжнього українця — держав-

ного діяча, захисника Рідної Землі, справжнього патріота. На жаль, кращі прозові і пареміографічні твори, що устайовлять педагогічну культуру України-Русі ще не зібрані, не систематизовані і не оприлюднені тематичною збіркою, як майже повністю забуті перші українські думи-бйлиці, деякі досі не рокенструйовані (з російських трактувань), не зібрані розпорощення по центральних периферійних джерелах української діаспори.

Своєрідною генетичною пам'яттю у вихованні української людності княжої доби слід вважати бйлицю (бйлиці), що потім переросли у перші українські думи, про які існувала хйбна думка, піби їх появою на світ стала доба козацтва.

«Дума про похід руських (українських) князів на половців літа 6611 (1103)», здається, становить ритмизований і за законами думи внутрішньо рифмований виклад літописних свідчень — такий знайомий історичний повчальний і водночас виховуючий твір.¹

Взагалі виховний вплив українських дум на стільки сильний, що наш Тарас Григорович Шевченко не випадково до свого Букваря 1861 року ввів «Думу про Пирятинського Поповича Олексія» та «Думу про Марусю Попівну Богуславну».²

Уже частково розглянуті думи-бйлиці так званого князя Володимира (Київського) циклу варто доповнити вельми цінними творами «Ілля Муромець і злидні кабацькі», «Святогор»,³ «Три подорожі Іллі Муромця»⁴ та подібними, що присвячені іншим героям, але тісно пов'язані з Києвом і князем Володимиром.

Як і в більшості творів народного епосу основні герої дум-бйлиць київського циклу тричі виступають в путь, тричі вступають в бй, доповідають князеві; метафори і гіперболи, епітети і повтори — все підпорядковане одній меті — уславити бйлинних витязів, козарлог славних, добрих молодців, Бога-

1. Дума про похід руських /українських — авт./ князів на половців літа 6611 /1103/ р. /У кн.: Дніпрова хвиля: Хрестоматія нововведених творів дошкільних програм /За ред. П. П. Кононенка. — К.; 1990.—О: 57/59.

2. Див.: Букварь южнорусский 1861 року /Сост. Тарас Шевченко. —Санктпетербург, 1861. — С. 14-18; 18-22.

3. Илья Муромец и голи кабацкие /В кн.: Устное поэтическое творчество русского народа: Хрестоматия /Сост. С. И. Василенок и В. М. Сидельников. — М.: МГУ, 1954. — С. 97-102; 102-103.

4. Три поездки льи Муромца /В кн.: Русское народное поэтическое творчество: Хрестоматия /Сост. Ю. Г. Круглов. — Л., 1987. — С. 245-249.

тирів Землі Київської, Держави Української, що тоді звалися Київською Руссю, показати їх самовідданість, прагнення до волі, незламність у боротьбі із напасниками-зайдами, тиші якості, гідні наслідуванню, що становлять гордість нашої менталітету і основні чинники виховного ідеалу.

І такі важливі для педагогічного процесу фольклорні твори в Україні досі не видані для шкільного вжитку.

Власне кажучи, така ж доля і українського дитячого фольклору, обрядової і історичної народно-поетичної творчості княжої доби. А слід було б пам'ятати, що ці унікальні в природі твори етнопедагогічної культури допомогли українцям так берегти свій менталітет, свою етнічну самобутність і високий рівень виховання, освіти суспільства, розвитку науки, що Україна-Русь уже в ті далекі часи посіла гідне місце між світовими цивілізаціями.

А відбудову національної школи України можна вважати успішною лише за умови залучення до активної участі в педагогічному процесі всіх жанрів давнього вітчизняного фольклору, починаючи від колисанок і забавлянок, що збереглися і дійшли до нас, приказок і прислів'їв, обрядової, історичної народно-поетичної творчості, казок, легенд, переказів, усього того, що виникло серед українців княжої доби і нині становить перлину української і світової педагогічної думки.

Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте виклад статті Миколи Дмитренка «Нев'янучі квіти»¹ і законспектуйте основні її положення.

Дайте відповідь на такі питання:

1. Чому казки називають нев'янучими духовними квітами народу? Аргументуйте свою відповідь.

2. В чому полягає секрет особливого впливу казки на формування внутрішнього світу дитини?

3. Згрупуйте відомі Вам казки за трьома основними масивами: казки про тварин; героїко-фантастичні казки; соціально-побутові казки. Поповнюйте ці записи раніше невідомими для Вас творами.

«Нев'янучі квіти» (За Дмитренком)

Золота скарбниця усної народної творчості надзвичайно багата й різноманітна. Є в ній прислів'я та приказки, думи,

¹ Повністю стаття Миколи Дмитренка «Нев'янучі квіти» опублікована в кн.: Українські народні ігри. — К.: Веселка, 1989 —, С. 5—12.

пісні, усмішки та анекдоти, «перлини великого намиста» — коломийки, загадки... Та чи не найпопулярнішим жанром фольклору, що розкриває безмежний світ людської уяви, полонить серця дітей і дорослих, є народна казка. За висловом О. М. Горького, казки «виявляють прагнення трудового народу віддатись «чарам солодких вимислів», вільній грі словом, виявляють бурхливу силу барвистої фантазії... Це словесне ткання народилося в силу давнину; різнобарвні шавкові нитки його простяглися по всій землі, вкривши її словесним килимом дивовижної краси».

Ще милує душу пісня материнська над коліскою, а вже й казка-байка дідусева чи бабусина тчеться — на здоровий сон, на щасливу долю. І стільки в ній незвичайного, диво-прекрасного! Реальне і вигадане напрочуд гармонійно поєднується в казці, зачаровуючи малюка на все життя красою народного слова, сповненого мудрості, добра й оптимізму. Недарма Великий Каменяр — Іван Франко писав: «Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі речей у житті забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті».

Дітям народна казка потрібна — як духовний хліб, як і хліб насущний, ніколи не припадаєся.

Споконвіку народ плекав і передавав нащадкам дивовижні мрії про непереможність добра, правди, про щасливе життя. Адже завжди, в усі часи, як писав один із перших дослідників українських казок вчений-філолог Олександр Потебня, потреба народу в щасті, достатку, благополуччі має зодовольнятися хоча б у мріях. У казках відобразилися світогляд народу, його морально-етичні й естетичні принципи, педагогічний геній, багатотисячолітній досвід виховання підрастаючого покоління.

Казковий епос поділяється на три основні великі масиви: казки про тварин, чарівні (героїко-фантастичні) та соціально-побутові.

Історично найдавнішими вважаються казки про тварин (так звані «звіриний епос»). У цих творах помітні сліди різних епох, починаючи від первісного суспільства і до наших днів. У них відобразились довготривалі спостереження людини над життям тварин, їхньої поведінкою та взаєминами. Образи, казкові характери, ситуації, в яких діють герої і розкривають свою сутність, мають не буквально, а переносне

(алегоричне) значення. У зв'язку з цим згадаймо зауваження Івана Франка: «Діти люблять звірів, чують себе близькими до них, розмовляють з ними і розуміють їх: от тимто й сподівання про звірів їм такі цікаві, особливо, коли ті звірі в байці ще починають говорити, думати і поводитися, як люди...»

Казки про тварин в алегоричній формі розкривають суспільні явища, побут людей. Вони нерідко сповнені сатири. Казка про тварин, як писав Іван Франко, розповідаючи про звірів, «підморгує однією бровою на людей». На основі спостережень за взаєминами сильніших і слабших тварин проводять аналогії з життям людей: персонажі казок обирають собі старосту, вїйта, царя, а також господарюють, змагаються, сперечаються, дають і беруть хабарі, принижують слабших — як і представники класового антагоністичного суспільства. Чотириногі та пернаті герої таких казок виявляють людську подобу кожен по-своєму. Широко представлені в казках дикі тварини: вовк, лисиця, ведмідь, кабан, їжак; птахи: сова, орел, ворона, горобець; комахи; земноводні: жаба, черепаха; мешканці водойм: щука, в'юн, рак тощо. В казках вони уособлюють певну домінуючу рису характеру чи вадчу людини: вовк — голодний хижак-невдаха; лисиця — хитра, підступна, улеслива; ведмідь — вайлуватий, незграбний і тугодумний; заєць — боягуз; орел — сильний, зухвалий, пихатий; черепаха і рак — неповороткі, повільні і т. п.

В українських назках діють також лев, слон, мавпа, верблюд — представники фауни інших географічних широт. Вони з'явилися внаслідок культурних запозичень з казкового епосу інших народів.

Досить часто в казках зустрічаються свійські тварини і птахи, яким віддається перевага над дикими («Пан Коцький», «Цап та баран»). Ці персонажі також є носіями певних властивостей людини: овечка уособлює беззахисність, недалекоглядність; осел — впертість; кінь і віл — працьовитість, покірливість.

Казки про тварин — великі помічники у справі пізнання дітьми навколишнього світу. Іван Франко зауважував: «Гола, повна правда життя — то тяжка страва. Старші можуть заживати її, вона для них смачна і здорова. Але дітям не можна давати її так, як старшим; треба приготувлювати її в ріденькім стані, в образках, в байках. І вони так приймають її».

Розраховані на дитячу аудиторію, казки про тварин дуже

тонко враховують особливості психології малюків, Зміна інтонації, імітація голосів тварин і птахів, сприяють уважному слуханню й переживанню казки як реальності.

Чарівні (геройко-фантастичні) казки сформувалися ще в докласовому суспільстві, коли людина перебувала у великій залежності від сил природи і мріяла подолати численні труднощі на шляху самоутвердження, свободи, щастя. У чарівних казках фантастичне начало органічно поєднується з началом героїчним, історичним.

Казкова творчість розцвітає нев'янучими квітами любові до простих трудівників. У спорті, кажуть, перемагає сильніший. У казках перемога дістається тому, хто уособлює народний етичний та естетичний ідеал: працьовитість, доброту, розум, вірність пам'ятливість, красу. Провідними персонажами чарівних казок є герої-богатирі, подвиги яких мають здебільшого визвольно-патріотичний характер і приносять користь народові. У цьому сюжетно-тематичному циклі відобразилися тернисті шляхи історії рідного народу, боротьби із злими силами природи та зовнішніми ворогами. Тут яскраво звучать мотиви змієборства, висвітлюються героїчні сторінки відсічі загарбників батьківщини, змальовується відчайдушна хоробрість героїв у двобої з Кошцієм Безсмертним.

Герої-добротворці наділені незвичайними якостями: надприродною силою, кмітливим розумом, чуйною вдачею. Народ ідеалізує своїх героїв, зображує їх незвичайними ще з малолітства. Так, Чабанець з дитинства грає каменем у вісім пудів, а коли кине серед степу сіряк, то й три чоловіки не піднімуть. Юному Котигорошку тричі виковують таку булаву, що ледве виносять із кузні, а як він закине її на два надцять діб у небо, то, падаючи, вона вдаряється об його мізинець і розбивається чи згинається. Фізична сила героїв підкреслюється впродовж усієї казкової оповіді. Проте казка ілюструє і благородство та милосердя богатиря. Завдяки цим якостям герой-добротворець здобуває собі помічників і, зрештою, винагороду. Носій добра і справедливості в казках виходить переможцем над будь-якими (реальними чи міфічними) силами — царем, паном, попом, дяком, суддею, чортом, змієм, гадюкою.

У відстоюванні правди, добра, гармонійних стосунків у природі і суспільстві головному героєві допомагають не лише чудесні богатирі-побратими, а й звірі, птахи, комахи, риби, стихії природи. Уважне і доброзичливе ставлення людини до природи одплачується сторицею. Природа приходить лю-

дині на допомогу в найнебезпечнішу мить, довірливо відкриває свої сокровенні таємниці, навіть живу цілющу воду, молотильний напій, завдяки якому старий немічний бородань стає дужим і юним. Ця приваблива казкова екологічна стилка сьогодні особливо актуальна і може з успіхом служити вихованню наймолодших громадян країни в дусі бережливого ставлення до всього живого.

Невичерпний казковий світ фантазії та уяви людини ґрунтувався на нестримному прагненні пізнати таємниці природи, космосу і самої себе. Чарівні казки своєрідно виразили велику ідею опанування людиною природи, підкорення її різноманітних могутніх стихій людським інтересам та потребам.

Яких тільки непосильних вимог не ставилося героєві чарівних казок!.. Але й міст золотий чи палац за одну ніч будувалися, і дівчина-голубка вгадувалася з-поміж багатьох однаковісінських голубок, і перстень із морського дна доставався, здійснювалися далекі перельоти на килимі, летючому кораблі. Чарівні казки наповнені дивовижними речами та істотами. Коли читаєш їх, то здається живим кожне слово, кожен розділовий знак — за кожним із них причаїлося щось незвичайне, вражаюче. Завдяки буйноцвітній фантазії народу виявляють свою чудесну суть кінь-віщун, волоссяна й золота торбинка, золоте яйце, золотий заєць, золотий міст, каліновий міст, різноманітні предмети домашнього вжитку — сокира, коцюба, рогачі, гребінець, дзеркало та ін.

У казках певна моральна теза чи настанова виступає не нав'язливо, а впливає з усієї художньої тканини твору, існує як її повчальний висновок, який роблять для себе слухачі казки. В цьому полягає секрет особливо великого впливу народної фантастики на формування внутрішнього світу дитини.

Найбільшу групу українських казок становлять соціально-побутові твори. В них уже помітно менше дивовижних прядкод і значно більше елементів дійсності. Ці твори (особливо сатиричного спрямування) вчені називають ще реалістичними, оскільки в них відображені дійсні події, а вимисел, фантазія переносяться в площину земної діяльності людей. Якщо в героїко-фантастичних казках найскладніші завдання могли бути виконаними лише за допомогою якогось дива, чудесних предметів та богатырської фізичної сили, то в казках соціально-побутових вони виконуються завдяки кмітливому на-

родному розумові, моральній стійкості та добропорядності головного героя.

Тематика соціально-побутових казок надзвичайно багата й різноманітна. Вона охоплює більшість сюжетів, притаманних для казок народів світу, а особливо — для казок східних слов'ян. Зустрічаємо тут твори дидактичні (повчальні), в яких відображені уявлення людей про залежність їхнього життя від Долі, Щастя, Злиднів, Біди, Горя тощо; сімейно-антагоністичні (про старшого і молодшого братів, конфлікт між чоловіком і жінкою, твори про пасербицю та бабину дочку); жартівливі (про дурнів, ледарів, брехунів, всілякі витівки солдат); сатиричні (антипанські, антицарські, антипопівські, антирелігійні, про зовнішніх ворогів народу).

Основний пафос казок соціально-побутової тематики спрямований на викриття і заперечення несправедливого суспільного ладу, потворних відносин, експлуатації людини людиною чи народу народом.

Один із головних мотивів соціально-побутових казок — мотив правдошукання.

Отже, соціально-побутові казки допомагають глибше пізнати минуле нашого народу, виховують патріотичні почуття, найвищі моральні якості та прищеплюють підростаючому поколінню оптимістичні погляди на життя.

ЛІТЕРАТУРА:

Паликий неспокій: Історія України в прозових творах та документах. — К.: Україна, 1992.

Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. — У 2 т. — К.: Оберіг, 1991.

Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література /За ред. М. С. Грицай. — К.: Вища школа, 1989.

Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. — К.: Освіта, 1992; його ж: Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.

Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991.

Калинова сопілка: Антологія української народної творчості. Казки, легенди, перекази, оповідання. — К.: Веселка, 1989.

Нечуй—Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. — К.: Обереги, 1992.

Повість врем'яних літ: Літопис за Іпатським списком. — К.: Рад. письменник, 1990.

Савур — Могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянини. — К.: Дніпро, 1990.

Українська культура: Лекції /За редакцією Дмитра Антоновича. — К.: Либідь, 1992.

Українська народна поетична творчість: Хрестоматія /Упоряд. Ф. М. Поліщук. — К.: Рад. школа, 1968.

Українські народні думи та історичні пісні /Упоряд. П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах—К.: АН України, 1955.

Українські народні казки: Скарби світової казки /Упор. передмова та адаптація текстів Л. Дунаєвської. К.: Веселка, 1992.

Українські народні прислів'я та приказки /Відпов. редак. М. Т. Рильський. — К.: АН України, 1955.

Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1992.

Примітка: Докладні посилання на першоджерела подаються в тексті.

З М І С Т

Гіперсереднє слово	3
Розділ 1. Виховання і освіта українців билинно-князівської епохи	
1.1. Школа і освіта українців ранньо княжої доби	4
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті А. П. Пономарьова «Царина народної уяви та її класичні розробки»	10
1.2. Введення християнства і перебудова виховання та освіти в Київській Україні-Русі	12
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком книги М. С. Грушевського «Очерк истории украинского народа»	
1.3. Ярослав Мудрий і розквіт освіти, виховання і педагогічної думки	23
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком «Полісті врем'яних літ»	37
Розділ 2. Шкільна освіта і педагогічна думка в Київській Україні-Русі другої половини XI — початку XII століть	
2.1.1. Церковні школи	34
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом нарису В. О. Біднова «Школа й освіта на Україні. Домонгольська доба»	42
2.1.2. Подальший розвиток педагогічної думки в Київській Україні-Русі	45
Завдання для самостійного студентського пошуку за скороченим викладом статті С. Д. Бабишина «Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст.»	57
2.3. «Повчання» Володимира Мономаха — вінець педагогічної думки XII ст.	62
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком нариса «Педагогічна думка у Київській Русі»	71
Розділ 3. Усні та писемні пам'ятки української культури княжої доби про освіту і виховання молоді	
3.1. Писемні пам'ятки України-Русі про духовність і моральність виховання підрастаючого покоління	73
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом розділу «Остромирове Євангеліє: Перша датована пам'ятка педагогічної культури України-Русі»	80
3.2. Педагогічна поема Київської України-Русі княжої доби	
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті Н. Куроленка «Щаслива доля великої книги: До 800-річчя «Слова о полку Ігоревім»	103
3.3. Усні пам'ятки етнопедагогіки	106
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті Миколи Дмитренка «Нев'янучі квіти»	121

Олександр Опанасович Любар,
Дмитро Тимофійович Федоренко.

Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина друга: Княжа доба.

Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів.

ISBN 5-7763-2591-9

Історія педагогічної думки і освіта в Україні.

Здано до складання 15.06.1994 р. Підписано до друку 11.11.94 р.
Формат 60x84 1/16. Папір писальний. Друк високий Умовн. друк.
арк. 7,67. Тираж 1000 прим. Зам. № 4026.
Криворізька міська друкарня. 324200, м. Кривий Ріг, ГСП-3,
пр. Металургів, 28.